

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ПИЛЯЄВА Лариса Володимирівна

УДК 326.1-055.2:316.46

**ЖІНКА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ:
ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА
В УМОВАХ СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник –
Андрущенко Тетяна Вікторівна,
доктор політичних наук, доцент

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
-------------------	----------

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ ЖІНОЧОГО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА.....	14
--	-----------

1.1. Політичне лідерство як предмет сучасного політологічного дослідження: історіографічний огляд	14
1.2. Понятійний апарат та методологічні основи вивчення феномену жіночого політичного лідерства.....	34
Висновки до першого розділу.....	58

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЖІНОЧОГО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ.....	63
---	-----------

2.1. Сучасна жінка-лідер у структурі політичної еліти: авторитет і можливості впливу	63
2.2. Когнітивна природа владних відносин як основа розвитку жіночого стилю політичного лідерства в умовах демократизації.....	87
Висновки до другого розділу.....	109

РОЗДІЛ 3

ЖІНКА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	112
--	------------

3.1. Дилеми кратологічного образу жінки та її реальної громадсько-політичної участі на шляху до демократичних перетворень.....	112
--	-----

3.2. Проблеми і перспективи практичної реалізації жіночого політичного лідерства у сучасній Україні.....	134
Висновки до третього розділу.....	155
ВИСНОВКИ.....	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	166

ВСТУП

Актуальність теми. З розвитком демократії прагнення збалансованих політичних процесів та гармонійних політичних відносин актуалізують потребу жіночої участі у політичному житті суспільства. Державне управління, політичне лідерство, громадсько-політична активність, політико-партійна організація у XXI столітті практично немислимі без жінок. У сучасних гендерних дослідженнях та відповідних практичних рекомендаціях вже не протиставляються дві статі, а стверджується необхідність їх взаємодоповнення, погодження різносторонніх інтересів чоловіків та жінок, у тому числі й у політичному просторі. Більш ефективними, відкритими, стабільними, демократичними видаються ті політичні системи, у яких різні статі свідомо налаштовані на співпрацю та взаємну допомогу.

Процеси входження жінки в політику та її самореалізація у політичній системі є доволі складними, неоднозначними, значною мірою суперечливими. Суспільно-політичні реалії сьогодення формують перед вітчизняними політичними теоретиками і практиками три ключові питання: що та у який спосіб суспільство, держава, політичні сили можуть запропонувати жінкам для їх політичної соціалізації; що самі жінки спроможні зробити для підготовки до політичної участі і політичної діяльності; як найповніше реалізувати жіночий потенціал (знання, життєву енергію, творчі здібності і вміння, соціальну активність, громадянську позицію) на шляху до демократичних політичних перетворень.

Феномени жінки-лідера, жінки-дієвця, жінки-активного актора викликають помітний науковий інтерес у працях зарубіжних філософів, культурологів, психологів, соціологів, юристів, економістів, істориків та інших представників соціально-гуманітарних наук. Гендерні дослідження сьогодні включені до більш широких політологічних дискусій про природу

і особливості процесу демократизації; про характер та механізми політичного лідерства; про взаємодію суб'єктів та об'єктів політики тощо.

Вітчизняна політологія поступово долучається до цього дискурсу, суттєво розширюючи своє предметне поле. Поряд із базовими політичними науками у самостійні галузі сьогодні виокремились теорія політичної влади (І. Бідзюра, І. Варзар, Б. Дем'яненко, С. Рябов, Є. Цокур, М. Шульга та ін.), теорія демократії і транзитологія (праці О. Бабкіної, М. Головатого, Г. Зеленько, Н. Латигіної, А. Колодій, Т. Панченко, О. Фісуна, В. Цветкова, М. Шаповаленко та ін.), політична аналітика і прогнозування (роботи К. Ващенка, В. Горбатенка, О. Картунова, С. Телешуна та ін.), політична іміджологія (праці В. Бебика, С. Денисюк, В. Корнієнка, Г. Почепцова та ін.), а також інші теоретичні і прикладні дисципліни, що дозволяють більш глибоко розкрити сутність та зміст політичного лідерства. Окремої уваги заслуговують результати наукових досліджень сучасних політичних процесів в Україні, які представлені у працях Б. Андрусишина, В. Андрущенко, Т. Андрущенко, М. Дмитренка, Г. Ісхакової, Б. Кухти, М. Лендшел, О. Новакової, А. Пахарєва, М. Польового, А. Романюка, Ф. Рудича, Ю. Шайгородського та ін. вітчизняних науковців. Вчення про політичну діяльність, участь і поведінку різних суб'єктів політичного життя України розширили дослідницькі пошуки В. Бортнікова, Г. Дідух, М. Остапенко, А. Розлуцької, Н. Ротар, В. Северинюка та ін. Згадані дослідження заклали суттєве підґрунтя вітчизняного політологічного дискурсу, певну наукову традицію осмислення характеру та особливостей діяльності різних суб'єктів політичного життя суспільства, в тому числі, політичних еліт та лідерів.

В умовах сучасних демократичних перетворень, у пошуках напрямів і моделей подальшого суспільно-політичного розвитку постає необхідність осмислення та аналізу феномену жіночого політичного лідерства як

відносно нового елементу політичного життя. Перегляд традиційних суспільних ціннісних орієнтирів перманентно вносить свої корективи в образ і сутність політичної діяльності жінок. Зрештою реальна зацікавленість громадськості у можливостях реалізації суспільно-політичних перспектив зобов'язує дослідника до пошуку шляхів та окреслення стратегій діяльності нових політичних акторів (зокрема й жінок), а також до подальшого розвитку нового напрямку політологічних студій – теорії політичного лідерства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконувалась у рамках науково-дослідної теми кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2008 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 18 лютого 2010 року).

Мета дисертаційного дослідження – проаналізувати феномен сучасного жіночого політичного лідерства та дослідити особливості реалізації жінки як суб'єкта політики в умовах демократичних перетворень.

Досягнення мети дисертаційного дослідження зумовило постановку ряду **завдань**:

– проаналізувати концепції політичного лідерства вітчизняних і зарубіжних науковців, виявити серед них ті теоретичні конструкти, що заклали основу сучасного розуміння жінки як суб'єкта політики;

встановити значення сучасної політичної науки у розвитку теорії лідерства;

– визначити предметне поле, категоріальний апарат і методологічні засади дослідження феномену жіночого політичного лідерства; з'ясувати місце та роль гендерних студій у вивченні актуальних політичних проблем сучасності;

– обґрунтувати можливості впливу, авторитет, ресурси політичної діяльності сучасної жінки-лідера у структурі політичної еліти;

– окреслити основні перспективи подальшого розвитку стилів жіночого політичного лідерства у світлі когнітивної природи політико-владних відносин сучасності; з'ясувати взаємозв'язок глобальних інформаційних, цифрових, освітніх процесів з процесом входження й активної діяльності жінок на політичній арені;

– дослідити типовий кратологічний образ жінки-політика у сучасній Україні; виявити значення громадських ініціатив у становленні жіночого політичного лідерства; означити можливості і реалії співробітництва успішних жінок-політиків з жіночими політичними об'єднаннями та рухами на шляху до демократичних перетворень;

– з'ясувати недоліки та здобутки практичної реалізації жіночого політичного лідерства у сучасній Україні, розкрити проблеми і перспективи політичної діяльності жінок в умовах демократичної трансформації.

Об'єкт дослідження – політичне лідерство в умовах демократичних політичних перетворень.

Предмет дослідження – характер та особливості реалізації жінки як суб'єкта політики; жіноче політичне лідерство у сучасній Україні.

Теоретико-методологічною основою дослідження є політологічні концепції і наукові підходи вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячені

проблемам демократизації, політичному лідерству та місцю жінки у політичному житті суспільства. Дотримання принципів об'єктивності, науковості, діалектики, всебічності і плюралізму, гуманізму, соціального детермінізму, системності, послідовності, конкретності, цілісності, історизму визначили хід та зміст дослідження. Суттєве місце відводиться узгодженню різних методологічних підходів до осмислення феномену жіночої участі у політиці.

Вирішення мети і завдань, поставлених у дисертації, обумовлює застосування комплексу філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Зокрема були використані такі методи: *діалектичний метод*, що дозволив осмислити феномен жіночого лідерства з урахуванням постійної динаміки і внутрішніх суперечностей, який сприяв визначенню суб'єктивної та об'єктивної ролі жінки в політиці; *системний метод*, завдяки якому осмислено різні можливості реалізації жінки у політичному житті суспільства; *порівняльний метод*, залучений задля пояснення політичного лідерства через природу та універсальні родові якості людини, зокрема через її жіночі та чоловічі якості; *історичний метод*, орієнтований на вивчення гендерних аспектів політичного лідерства у ретроспективі їх змін, трансформаційній динаміці; *структурно-функціональний метод*, який дозволив сконструювати характер і можливі перспективи жіночого політичного лідерства у суспільстві, що демократизується.

У якості емпіричної бази дисертації використовуються результати вибіркового опитувань населення України, експертних оцінок, проведених Інститутом соціології НАН України, Київським міжнародним інститутом соціології, Інститутом Горшеніна, Фондом «Демократичні ініціативи». Проаналізовано окремі нормативні документи, що регулюють гендерні відносини. Використано відомості Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Адміністрації Президента України, Міністерства юстиції України, інших відомств та ін.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному аналізі суперечливих процесів розвитку жіночого політичного лідерства в умовах сучасних демократичних перетворень. У межах здійсненого дослідження одержано результати, що відзначаються науковою новизною і виносяться на захист.

Уперше:

– феномен жіночого політичного лідерства розкрито через когнітивну природу політико-владних відносин. Визначено, що сучасна жінка-політичний лідер передусім має вирізнятися високим рівнем освітньо-професійних знань, умінь, навичок. Вагомую складовою та безперечною перевагою політичної участі жінок мусять стати розвинута культура політичної діяльності, побудована на принципах толерантності, діалогічності, транспарентності, взаєморозуміння. Доведено, що прагнення до навчання протягом всього життя, мобільність, здатність до постійного самовдосконалення суттєво оновлюють сутність політичного лідерства в умовах сучасного інформаційного суспільства;

– здійснено дослідження кратологічного образу жінки-політика у сучасній Україні, в результаті якого з'ясовано, що жіноче політичне лідерство здебільшого носить індивідуальний, а не колективний характер. Активні політичні діячки, яким вдалося досягти керівних посад у системі державної та політичної влади, як правило, не ідентифікують себе саме з жіночим політичним рухом чи будь-якою жіночою громадсько-політичною організацією, виступають у складі загальноукраїнських політичних партій. Жінки-парламентарії, жінки-міністри, жінки-судді Конституційного суду України, жінки-радниці Президента України досі становлять відносну меншість у відповідних органах влади, здебільшого переймають чоловічі стилі політичної діяльності та при цьому є доволі схожими між собою.

Поглиблено:

– розкриття особливостей сучасних теорій політичного лідерства з точки зору їх гендерної перспективи. Доведено, що ситуативні, поведінкові,

психологічні, факторні та інші класичні концепції політичного лідерства набувають нового значення у світлі еволюції і розвитку жінки як суб'єкта політики. Виявлено, що автори сучасних, в тому числі й вітчизняних, теоретико-прикладних напрацювань у галузі теорії лідерства дедалі частіше звертаються до гендерних аспектів політичного панування, менеджменту та лідерства;

– розуміння діяльності жінки у структурі політичної еліти. Зокрема визначено, що можливості жінки як дієвого суб'єкта політики переважно залежать від її особистих якостей: активності, впливовості, наполегливості, комунікабельності тощо. Доведено, що феномен жіночого лідерства постає важливим чинником сучасного політичного життя, однією з необхідних передумов успішності процесів демократизації перехідного суспільства. Встановлено, що поява феномену жіночого політичного лідерства певним чином є відображенням процесів гендерного вирівнювання не лише у політичній, але й в інших сферах життя суспільства;

– вивчення шляхів практичної реалізації жіночого політичного лідерства у сучасній Україні. Ключовими напрямками у розвитку жіночої політичної ініціативи виділено політико-правовий, ціннісно-культурний та просвітницький, як визначальні у подоланні патріархальних стереотипів політичної свідомості та дискримінуючих практик щодо жінок.

Набули подальшого розвитку:

– положення класичних теорій політичного лідерства з позиції гендерного аналізу, екстраполяція сучасних західних концепцій політичного лідерства на проблематику жінки як дієвого актора політичного життя суспільства. З'ясовано, що категоріальний апарат і методологія дослідження гендерної складової політичних відносин і процесів належить до нових і перспективних тенденцій розвитку сучасної політичної науки. Стверджується, що складна природа та багатоаспектний характер жіночого політичного лідерства потребують комплексного

аналізу з позицій сучасних ціннісного, цивілізаційного, компаративістського, структурно-функціонального, синергетичного методологічних підходів;

– ідеї гендерного партнерства та гармонізації інтересів жінок і чоловіків у системі політико-владних відносин. Доведено, що у суб'єкт-об'єктній та суб'єкт-суб'єктній структурі політики жінка однаково успішно може виконувати різні ролі. В умовах нових демократичних викликів зростають вимоги не лише кількісної (квотування), але й якісної участі представників обох статей у прийнятті важливих державно-політичних рішень. Виявлено зміни в очікуваннях громадян від жінок-політичних лідерів: передусім йдеться не тільки про захист соціальних інтересів населення, не лише про конструктивне вирішення специфічно жіночих проблем, але й про сутнісно інший, відмінний від чоловічого, стиль роботи, а також відповідальні дії у розв'язанні глобальних і локальних суспільних проблем. У цьому аспекті партійно-політичний спектр сучасної України в гендерному зрізі залишається незаповненим.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає у виявленні нових аспектів суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних політичних відносин, зокрема у створенні додаткових можливостей для подальших політологічних досліджень феномену сучасного політичного лідерства з гендерної перспективи.

Теоретичні положення дисертації поглиблюють сучасні уявлення про характер та суперечності жіночого політичного лідерства, що дає змогу державним і політичним інститутам, громадським об'єднанням розробляти практичні програми і заходи у сфері гендерної політики. Матеріали дослідження будуть корисними політикам, представникам мас-медіа, науковцям, освітянам у пошуках новітніх експертних оцінок щодо можливостей, реалій і перспектив жінок-політиків у сучасній Україні.

Отримані у дисертаційній роботі результати можуть використовуватись також у навчальному процесі, зокрема у підготовці та викладанні нормативних курсів і спецкурсів з політології, соціології, соціальної філософії, соціальної психології, гендерних досліджень. Відібраний емпіричний матеріал, узагальнення щодо особливостей жіночого політичного лідерства в Україні можуть стати вагомим внеском у підготовку молодих фахівців спеціальності «Політологія», зокрема з таких навчальних курсів як «Соціологія політики», «Політичні відносини і процеси у сучасній Україні», «Політичні еліти і лідерство», «Проблеми демократії і демократизації» тощо. Висновки дисертації можуть бути залученими і у виховній роботі серед студентів з метою формування у них гендерно-толерантного світогляду.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження доповідались на наукових та науково-практичних конференціях, а саме: науково-практичній конференції «Університетська освіта в Україні і світі: стан, проблеми та шляхи розвитку» (м. Київ, 2009), науково-теоретичній конференції «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації» (м. Київ, 2010); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація» (м. Харків, 2012), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблема політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (м. Херсон, 2012). Результати дисертаційної роботи обговорювались на теоретичних семінарах та засіданнях кафедри соціальної філософії та філософії освіти, кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 5 наукових статей у фахових виданнях з політичних наук.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел (320 найменувань). Загальний обсяг роботи – 199 сторінок, основний зміст дисертації – 165 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМ ЖІНОЧОГО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

1.1. Політичне лідерство як предмет сучасного політологічного дослідження: історіографічний огляд

Феномен жіночого політичного лідерства, як і в цілому роль жінки у політиці, є відносно новим предметом дослідницького інтересу. Втім окреслені питання належать до більш широких наукових дискусій: про природу і сутність політичного життя суспільства, про відносини суб'єктів і об'єктів політичного володарювання, про гендерні можливості і виклики актуальних процесів демократизації. Значною мірою проблематика характеру і особливостей діяльності жінки в політиці обумовлена її лідерськими задатками, суб'єкт-об'єктними, суб'єкт-суб'єктними й поведінковими характеристиками, а відповідна наукова проблема мислиться у масштабних рамках сучасних теорій та концепції політичної науки.

Слушно буде згадати слова О. Бабкіної про те, що на межі 80-90 рр. минулого століття суспільні процеси, які відбувалися у світі, поставили на порядок денний необхідність створення нової сучасної системи суспільних наук, яка б могла адекватно пояснити суспільні процеси, дати сучасні знання про суспільство, його економічну основу, політичне життя, культуру, релігію тощо. Оновлена суспільна наука повинна була стати проблемно-теоретичним і наукознавчим переосмисленням позитивного багатства філософії, соціології, економічної теорії, правознавства, державознавства й інших наук, своєрідним індикатором філософсько-соціологічного і політико-правового знання [17, с. 6].

Відомо, що вітчизняна політична наука сьогодні суттєво розширює своє предметне поле. Поряд з базовими політичними науками (загальна

теорія політики, методологія політичних досліджень, історія політичної думки, політична гносеологія, соціологія політики, політична психологія, порівняльна політологія, політична етнологія тощо), у самостійні галузі політичної науки сьогодні виокремились політична кратологія [14; 82; 227; 229; 276; 288], теорія демократії і транзитологія [67; 108; 142; 181; 186; 224; 264; 275; 281], політична аналітика і прогнозування [46; 56; 70], політична іміджологія [22; 83; 125] та інші теоретичні і прикладні дисципліни, що дозволяють більш глибоко розкрити сутність та зміст політичних процесів, відносин та інститутів. Особливої уваги заслуговують результати наукових досліджень сучасних політичних процесів в Україні, які представлені у працях С. Денисюк [127], Г. Ісхакової [111], О. Корнієнка [127], Б. Кухти [182], М. Лендъел [146], О. Новакової [174], А. Пахарєва [190], М. Польового [207] та інших науковців. Вчення про політичну діяльність, участь та поведінку різних суб'єктів політичного життя України розширили дослідницькі пошуки В. Бортнікова [36], А. Розлуцької [221], Н. Ротар [225], В. Северинюка [232]. Згадані вище праці заклали суттєве підґрунтя вітчизняного політологічного дискурсу, деяку наукову традицію осмислення характеру та особливостей діяльності різних суб'єктів політичного життя суспільства, в тому числі, політичних еліт та лідерів.

Загалом, розпочинаючи історіографічний огляд проблематики політичного лідерства, слід відмітити досить високий рівень наукового інтересу до неї. З часу здобуття Україною незалежності відповідна теоретико-прикладна проблема знайшла своє відображення практично у кожному підручнику, навчальному посібнику, довідково-енциклопедичному виданні з політології, у індивідуальних і колективних монографіях, багатьох періодичних фахових виданнях; питання політичних еліт і лідерства обговорювались на конгресах політологів, численних наукових конференціях, методичних семінарах, круглих столах всеукраїнського та міжнародного рівня. Міждисциплінарний характер

досліджень феномену лідерства дозволяє говорити про ґрунтовні напрацювання, що поєднують досягнення різних напрямів наукового знання. Вище зазначене, очевидно дозволяє автору сучасного ґрунтовного навального посібника «Психологія лідерства» Т. Бендас стверджувати про формування нового та перспективного напрямку наукового знання «лідерологію», у якому центральне місце відводиться сучасним тенденціям дослідження політичного лідерства [25]. Наукові пошуки у галузі гендерних аспектів політичного лідерства також цілком відповідають цим новітнім тенденціям розвитку соціогуманітаристики.

Наукове вивчення особливостей політичного лідерства, як багатогранного соціального феномену та як складної теоретико-прикладної проблеми, потребує відповідного історіографічного огляду. Традиційно при розгляді даної проблематики звертаються до теорій античних мислителів, середньовічних політичних філософів, представників політичної думки Нового часу. У політичній, філософській, правовій, історичній, соціологічній думці відтак вже сформувалася певна традиція дослідження цього явища, що повинна бути врахована у подальших теоретичних і прикладних розробках. Політичне лідерство завжди привертало увагу представників світової політико-філософської думки.

Автори вітчизняних навчальних видань з політології у вивченні політичного лідерства вже традиційно орієнтують на те, що ця проблематика перебувала в центрі уваги мислителів від найдавніших часів. До прикладу співавтори лекцій з політології проблемного характеру, В. Горбатенко та В. Білено зазначають: вже античні мислителі підмітили, що там, де формується етнос чи соціум, неодмінно знаходяться й свої лідери. Це найдосвідченіші, найсильніші й найсміливіші люди, яких підтримують і визнають одноплемінники, громадяни. Геродот, Плутарх, Тіт Лівій та інші історики у своїх працях головне місце відводили діяльності тих, кого ми називаємо сьогодні політичними лідерами, адже бачили в героях, монархах і полководцях справжніх творців історії [145,

с. 132]. Український дослідник С.Стець свій огляд історико-теоретичних аспектів трансформації поняття «політичне лідерство» також розпочинає з найдавніших описів політичної дійсності істориками. Він також зазначає, що сучасні теорії лідерства багато почерпнули від Сократа, Платона, Арістотеля, в ідеях яких не знаходимо цілісних концепцій (та навіть і поняття) політичного лідерства, але які зуміли розкрити якості, чесноти та ідеальні моделі державних мужів, управителів, владоможців [243, с. 78].

Серед інших представників політико-філософської думки минулого особлива увага приділяється працям Н. Макіавеллі. Він розглядав політичного лідера як володаря, здатного використати всі доступні засоби для збереження влади та наведення ладу в суспільстві [154]. Сучасні дослідники вважають Н. Макіавеллі першим справжнім політичним реалістом, оскільки він пропонував лідеру підходити до вирішення політичної задачі суто технологічно. На початку ХХ століття з'явився термін «макіавелізм», який запропонував американський політолог Ф. Хантер, намагаючись осмислити контроль влади політичною верхівкою (елітою) тодішніх європейських країн [див.: 34, с. 119]. Більшість вітчизняних політологів вважають, що саме із праці Н. Макіавеллі «Державець» розпочався період сучасного дослідження та розуміння політики. Для діяльнісного лідера макіавеліанського типу влада постає тільки в якості інструментальної цінності в досягненні головної мети. Володар, за висновком Н. Макіавеллі – це втілення ініціативного лідера. Мислитель підкреслював, що чесноти такого лідера нового типу не мають відношення до моралі, а ототожнюються з якостями, необхідними для досягнення мети. Відома також побудована на різниці в стилі поведінки типологія політичних лідерів, яку запропонував Н. Макіавеллі, розділяючи правителів на «левів» та «лисиць».

Розмірковуючи над передісторією лідерології, сучасні дослідники вже традиційно згадують філософські напрацювання у період Нового часу, зокрема твори Ж. Бодена, Д. Локка, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, у яких

акцентувалась увага на правовій теорії, на ідеї сильного політичного лідерства. Пізніше такої ж думки дотримувались В. Констан, І. Бентам, Г. Спенсер.

Характеризуючи подальші здобутки західної політико-філософської думки у питаннях дослідження політичного лідерства, вітчизняні політологи нерідко звертаються до ідей Т. Карлейля, який вважав політичного лідера творцем історії, наділеним особливим талантом. Т. Карлейль трактував культ героїв іманентним природі лідерства як такого. Лідерство постає наслідком наявності у людини таких особистих рис, як щирість, оригінальність та геніальність. Політичний лідер у Т. Карлейля – це одночасно початок політичної історії та основа організації легітимного соціального порядку [113].

Окремі вітчизняні політологи (О. Корнієнко [127], Б. Кухта [140], Ф. Рудич [227] та ін.) звертають увагу на суспільно-політичні погляди Ф. Ніцше, що також заклали підвалини розвитку теорії політичного лідерства. Ідеал політичного лідера як надлюдини Ф. Ніцше передбачав, що прагнення до влади не є чимось незвичайним, це цілком природна потреба людини. Вчений вважав, що політичний лідер — це завжди сильна особистість, наділена всіма можливими достоїнствами, яка здатна нав'язати свою політичну волю широким верствам населення. На думку Ф. Ніцше, воля до влади – проекція волі до життя взагалі. У структурі влади німецький мислитель вбачав дію творчого механізму історії, основну причину поступу історичного процесу [172]. Таким чином, Ф. Ніцше можна віднести до тих дослідників, які вбачають першість у феномені лідерства, але не в політичній, або ж культурній системі суспільства.

Політологічні положення характеру політичного лідерства нерідко підкріплюються психологічними теоріями. Невипадково, у вітчизняній літературі з історії політичної думки знайшли своє місце імена Г. Лебона та Г. Тарда. Психологічна концепція Г. Лебона розкриває феномен лідерства у зв'язку із відносинами лідера та мас, які потребують проявів

сили з боку лідера. Вчений заперечує особливі інтелектуальні здібності політичних лідерів, вважаючи, що причина їх успіху насамперед полягає в імпульсивності та нерозбірливості мас. Лідер, згідно з переконаннями Г. Лебона, діє інтуїтивно і навіть несвідомо, оскільки, як правило, він є фанатиком. На думку Г. Лебона, у підвладності фанатиків прихованим силам колективного несвідомого полягає сенс лідерства. Вчений також говорив про особисті якості політичного лідера, стверджуючи, що народні маси ніколи не переконують за допомогою логіки. На думку Г. Лебона, декларації та ідеї, в які вірять маси, залежать першочергово тільки від особистої принадності, яку має той, хто їх висловлює [143, с. 108].

Згідно теорії наслідування розглядав феномен лідерства Г. Тард. На його думку, люди схильні діяти, наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер. Як представник психологічного напрямку в соціології, Г. Тард особливу увагу приділяв психологічним процесам у суспільно-політичному житті [242]. Одним із перших вчений наголосив на значенні масових засобів соціального контролю – системи мас-медіа, через які здійснюються механізми впливу та наслідування.

Спробу хронологічно розмежувати політико-філософські ідеї та власне теоретичні напрацювання щодо проблем політичного лідерства реалізовано у новій «Політичній енциклопедії». У статті «Політичне лідерство» П. Фролов зауважив, що слово «лідер», згідно з Оксфордським словником англійської мови (1983), виникло у XIII ст., однак інтерес до цього поняття не виявлявся як такий аж до XIX ст. Від поч. XX ст. феномен політичного лідерства не лише привертає до себе дедалі більшу увагу, а й починає активно досліджуватися [202, с. 405]. В іншій статті «Теорії лідерства», відомий вітчизняний розробник окресленої проблематики, А. Пахарев помітив, що комплексна наукова розробка проблем політичного лідерства припадає на XX ст. – період, який багато політологів називають бумом дослідження феноменом лідерства [202, с.

403]. Подібний підхід закладений у більшості наукових розробках вітчизняних політологів, присвячених відповідній тематиці.

Теоретичним проривом у дослідженні політичного лідерства можна вважати праці М. Вебера [47; 48; 49], який описав, вже класичні для сьогоденної навчальної та наукової літератури, типи лідерства. Виходячи з трьох типів легітимного панування, М. Вебер виділив три типи лідерства. Такими типами лідерства він вважав традиційне, раціонально легальне і харизматичне. В основу трьох типів лідера й типів володарювання покладені різні принципи відносин між лідером та його оточенням. У такий спосіб М. Вебер класифікував лідерство за двома факторами: за психологічними чинниками, а також за типом відносин між лідером та групою, якою він керує. У цьому ключі С. Стець відмічає, що три типи політичного лідера, описані Максом Вебером, можна вважати першим теоретичним дослідженням поняття «політичне лідерство». Вчений класифікував лідерство, провів різницю між різними типами правління, висловлюючи свою прихильність чи критикуючи їх. Проте його теорія є односторонньою, оскільки описує лише поведінкові риси лідера [243, с. 79]. Разом з тим, досі залишаються актуальними веберівські положення про політику як сферу професійної діяльності та відповідні вимоги до особистості політика. М. Вебер вважав, що політика за своєю сутністю означає в першу чергу прагнення людини до активної участі у владі або до суттєвого впливу на владу [47, с. 646]. Вчений також розглядав роль політичного лідера насамперед в кризових ситуаціях. Сьогодні буквально розуміння категорії політичного лідерства здебільшого означає майже повну тотожність з вченням про харизматичного вождя з відомої концепції М. Вебера [49, с. 139]. В усякому випадку, саме так оцінюють концепцію М. Вебера деякі більш пізні політологи, зокрема Ж. Блондель [31, с. 434]. Однак не всі політологи розуміють лідерство саме так, можливі й інші трактування.

Суперечливе радянське минуле та відповідна наукова традиція відобразилися у неоднозначному сприйнятті сучасними вітчизняними політологами марксистської політичної теорії. Показово, що, вивчаючи західні теорії політичного лідерства, науковці уникають або дуже фрагментарно описують марксистське вчення. Водночас марксистки трактують політичне лідерство насамперед у контексті історичної необхідності, а також класових інтересів. У такому розумінні лідер обслуговує інтереси тільки того класу, що висунув його на політичну арену. Важливішим виявляються інтереси класу, отже і своєрідне лідерство класу.

До когорти вчених-політологів, які свого часу запропонували оригінальні теорії лідерства, визнаний в Україні фахівець згаданої проблематики А.Пахарєв, відносить імена Е.Тоффлера, Ж. Блонделя, А.Лоутона, Р.Стогділа, Р.Міхельса, К.Джиба, Б.Басса, Г.Ласвела та ін. [189].

Відомий дослідник проблеми лідерства Ж. Блондель вважав, що стосовно лідерства можна говорити тільки в тих випадках, коли мова йде про вертикальні структури організації та здійснення влади у суспільному і політичному житті. За словами цього дослідника, політичне лідерство може бути тільки такою формою влади, коли влада діє згори до низу по вертикалі [31, с. 397]. У своїх роботах Ж. Блондель класифікував лідерство як різновид влади, специфікою якої є її спрямованість зверху донизу й одноособове володіння нею. Крім того, Ж. Блондель стверджував, що сенс політичного лідерства не обмежується тільки аналізом виникаючих політичних ситуацій та прийняттям необхідних рішень; політичне лідерство завжди, на його думку, включає в себе також можливість здійснення певного тиску на розум та енергію тих людей, яким потрібно буде зіграти свою роль у політичній реалізації таких дій [32, с. 22].

Типовим представником концепції «поведінкового» лідерства є Д. Бернс, який вважав, що в екстремальній ситуації політичного перелому,

кризовості політичний лідер виявляється здатним докорінно змінювати поведінку своїх прихильників. На думку Д. Бернса, політичний лідер, коли він змушений діяти в екстремальній ситуації, змінює весь організаційний контекст, тобто характер та структуру відносин зі своїми прихильниками й послідовниками. Внаслідок таких змін повинен змінюватись також і увесь соціум загалом [298].

Серед інших науковців Дж. Д'юї [92] стверджує, що розвиток суспільства відбувається випадково на основі імпульсів, які воно отримує від різних лідерів. Навпаки, дослідник Т. Парсонс [313] вважає, що більшість теорій лідерства спрямовані швидше на підтримку соціальної системи, ніж на її зміну. На схожих позиціях стоять представники концепції ситуативного лідерства. Ряд дослідників не випадково звернулися до властивостей політичної системи, поставивши її на чільне місце у вивченні передумов та особливостей формування й сутності лідерства. Представники цього напряму досліджують властивості суспільної системи або політичної ситуації, а лідерство – як її наслідок. Лідерство в розумінні прихильників ситуативного підходу являється складовою загальної системи, її наслідком, але ніяк не причиною або ж пусковим механізмом. Лідерство пов'язане з роллю, яку виконує лідер в даній політичній системі, із лідерством асоціюється не абстрактний вплив, а ціленаправлений та намірений. А. Мерфі стверджує, що лідерство – не властивість індивіду, а випадковий фактор, коли в конкретній ситуації потребується визначений тип дії та лідер виступає в якості інструменту рішення проблем, що виникли [137, с. 60-61]. Концепції ситуативного лідерства дотримувались також С. Джибб, Р. Стогділ, Л. Картер, М. Ніксон. Загалом особистісно-ситуаційні концепції формуються на двох аспектах:

1. Особистісні характеристики самого лідера: компетентність, індивідуальні риси, мотивації.

2. Оцінка політичної ситуації, природа та сутність задач, відношення з послідовниками.

Однією з форм розвитку особистісно-ситуативної теорії може вважатись концепція взаємодії. Р. Стогділ запропонував досліджувати лідерство з точки зору статусу, взаємодії та поведінки індивідів по відношенню до інших членів групи. Згідно з цією теорією, для кожного індивіда його група постає механізмом досягнення його особистої мети. водночас всі члени групи досягають спільної мети, а взаємодія включає в себе кількох осіб та їх зацікавлену оцінку одне одного, що призводить до підвищення одного з членів групи. Р. Стогділл доповнив цю концепцію, розкриваючи феномен політичного лідерства через домінуючі риси особистості лідера, через аналіз системи відносин між ним і його і прихильниками та послідовниками, а також через рівень влади та масштаб завдань, які лідер виконує. Продовжуючи і розвиваючи міркування про особливості поведінки політичного лідера, Р. Стогділл виділяв, а також аналізував різні стилі політичного керівництва, які існують в сучасних суспільно-політичних системах. До таких основних стилів політичного керівництва, на думку Р. Стогділла, можна віднести стиль авторитарний, стиль переконуючий, стиль демократичний, стиль інтелектуальний, а також стиль виконавчий [316]. Теорії взаємодії дозволяють досліджувати лідерство одночасно і як соціальне явище, і як особистість лідера, і як ситуацію, і як структуру та відносини в групі.

На схожих позиціях стоїть факторно-аналітична, або функціональна, концепція лідерства, одним із представників якої є М. Дж. Херманн. Вченому вдалося розробити послідовну та комплексну теорію політичного лідерства, що, на наш погляд, заслуговує особливої уваги. Головним принципом концепції, на його думку, повинен бути симбіоз індивідуальних рис лідера та його політичної програми, що розуміється як специфічний стиль поведінки. М. Дж. Херманн виділив сукупність критеріїв, за якими, на його думку, потрібно характеризувати політичних

лідерів [273, с. 179]. Такими найважливішими критеріями характеристики політичних лідерів М.Дж. Херманн вважав наявність у тих людей, які намагаються стати політичними лідерами, твердих політичних переконань; індивідуальність їх політичного стилю; мотиви їх політичної поведінки; їх реакція на постійний тиск та стрес, тобто поведінка лідера в дискомфортній ситуації (зокрема, збереження витримки і самовладання). Крім того, М. Дж. Херманн підкреслював, що важливе значення мають обставини, за яких потенційний лідер став керівником, відповідальним за прийняття політичних рішень; весь його попередній політичний досвід; а також політичний клімат та політична ситуація в суспільстві у період становлення людини як політичного лідера [273, с. 187]. Політичні переконання лідера визначають те, як він здатний сприймати існуюче політичне середовище. В наслідок цього переконання лідера визначають також лідерську мету і визначають стратегії лідера.

Важливим є також питання стосовно того, наскільки твердо політичний лідер дотримується своїх політичних переконань. Адже бувають випадки, коли лідер може суттєво змінювати свої політичні переконання. М. Дж. Херманн вважав, що хоч індивідуальність політичного стилю політичного лідера і не діє настільки безпосередньо, як політичні переконання лідера, але саме індивідуальний стиль визначає модель лідерства. Серед мотивів політичного лідерства М. Дж. Херманн називав такі, як потреба у владі, вірність справі, почуття відповідальності, потреба у схваленні і в повазі, потреба в отриманні та збереженні статусу і визнання, необхідність компенсувати за допомогою лідерства уявні та реальні особисті проблеми. Найкраще, на думку вченого, коли реакцією політичного лідера на стрес є мобілізуючою. В протилежному випадку одні з політичних лідерів можуть зосереджуватись тільки на одній якійсь проблемі, не сприймаючи ніяких інших, а інші взагалі не намагаються вирішувати існуючі проблеми, а тільки намагаються зберегти особисту владу. Такий підхід, який був запропонований М. Дж. Херманном,

наголошує не тільки на значенні певних характерних особистих якостей політичного лідера, але також й ті обставини, за яких відбувалося становлення людини як політичного лідера. Важливим є також характер тих посад, які раніше займав політичний лідер, а також основні види діяльності, якими він займався. Попередній політичний досвід лідера значною мірою визначає всю подальшу поведінку лідера.

М. Дж. Херманна називає такі складові лідерства в політичній системі суспільства: наявність та характер формалізованих правил для прийняття політичних рішень; ступінь звітності лідера перед своїм оточенням; сила, тип, а також ступінь впливу в суспільстві політичної опозиції; характер політичних переконань, що переважають в суспільстві; матеріальні та фінансові ресурси, які можуть бути доступні лідеру; організований пласт, що знаходиться між політичним лідером та групами, якими він керує [273, с. 197-198]. Також М. Дж. Херманн виділяє п'ять найбільш, на його думку, важливих складових в особистості лідера: політичні переконання (тип хрестоносця, або ж тип прагматика); політичний стиль (формує модель лідерства: особиста дипломатія, риторика та пропаганда, оточення); політичні мотиви – потреба влади, вірність ідеї, почуття відповідальності, визнання статусу; реакція на тиск та стреси; біографічні дані [273, с. 195-204].

Відносно нові для вітчизняного політологічного дискурсу імена сучасних західних дослідників політичного лідерства відкриває у своїй дисертаційній роботі Н. Трач. Вона зазначає, що поняття «політичне лідерство» є досить суперечливим у зарубіжних наукових виданнях. Розпливчасто визначає це поняття А. де Грація, який окреслює його як стосунки, що заповнюють будь-яке людське спілкування. Більш точний Дж. Гарднер, який вважає, що лідерство – це процес переконання або зразок, за допомогою якого особа (або команда лідера) переконує групу дотримуватися цілей, які переслідує лідер, або які поділяє лідер та його послідовники. В особі лідера вчений вбачає деякий символізм.

Американські політологи Р. Морріс та М. Сіман визначають лідера як «особу, що впливає на ефективність групи». Тезу про те, що лідера слід визначати через ступінь його ефективності продовжують Є. Джордж і Дж. Марак, які пишуть, що лідера слід описувати в рамках міжособистісних відносин впливу та поступливості. З ними погоджується Л. Едінгер, коли каже, що лідери – це особи, які здійснюють вплив на інших осіб [257].

Загалом дослідники називають такі п'ять найбільш важливих чинників природи політичного лідерства: 1. Особистість лідера та його походження, процес становлення лідера; 2. Характерні риси груп, якими керує лідер; 3. Характер взаємовідносин між лідером та тими, ким він керує; 4. Контекст, а також умови, в яких здійснюється керування; 5. Результати взаємодії. Напрями, які поєднують вивчення особистості та середовища, більш повно розглядають сам феномен лідерства, намагаючись приділяти увагу як психології лідера, так і політичній культурі загалом. Політичне лідерство при таких підходах розуміється одночасно в трьох аспектах: по-перше, лідерство розглядається як фактор впливу на оточення, як вид управління, як інструмент для досягнення поставленої мети; по-друге, лідерство розглядається як феномен лідера-індивіда, що увібрав в себе найбільшу кількість особистих рис, які найбільше сприяють виконанню поставлених задач, до аналізу якого долучається рольова соціологічна теорія; і по-третє – лідерство розглядається як одна з форм міжособистісних взаємодій для рішення загальних задач, де центром взаємодії є влада, лідерство в такому випадку сприймається як взаємозв'язок кількох основних елементів: лідер, оточення, середовище, а також політичні задачі, які повинні бути вирішені. Тобто лідерство при такому підході не обмежується набором якостей якогось індивіда, а усвідомлюється в якості особливого різновиду міжособових відношень.

Зі здобуттям незалежності вітчизняні науковці звертають особливу увагу і на політичні концепції та погляди українських мислителів

минулого [201, с. 95-106]. У сучасних наукових виданнях з проблем політичного лідерства окреме місце відводиться суспільно-політичним ідеалам і прагненням М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Липинського, М. Міхновського, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Донцова та ін. Ці вчені нерідко вдавалися до характеристики і побудови портретів політичних лідерів свого часу та їх попередників, зважували здобутки й промахи видатних діячів минулого, давали оцінки і прогнози щодо ролі особистості у суспільно-політичному розвитку країни.

Загалом, до вивчення феномену лідерства історично склалося багато підходів, які були спрямовані на аналіз різних аспектів та проявів лідерства. Умовно можна виділити такі напрями розвитку сучасної теорії політичного лідерства:

- аналіз зв'язку політичного лідерства з політичною культурою суспільства, соціальних груп та окремих індивідів (цей напрям інтегрує усі інші підходи до феномену лідерства та є найбільш широким);

- вивчення психологічних особливостей лідерської поведінки (групових процесів, проявів особистісних рис, поведінкових аспектів лідерства, типології лідерів, мистецтва досягати консенсусу);

- дослідження зв'язків лідерів із оточенням (вчення про імідж та образи лідерів, стилі їх поведінки, диференціацію ролей, інструменти досягнення мети, вміння переконувати, здійснювати вплив);

- осмислення ролі та значення лідера у суспільстві.

Вище перелічені оригінальні ідеї мислителів минулого, а також сучасні західні теорії політичного лідерства здебільшого детально проаналізовані у працях вітчизняних фахівців зі згаданої проблеми. Знайомство з вітчизняною літературою, яка присвячена сутності, механізмам, окремим вимірам політичного лідерства, дозволяє виявити спільні та розбіжні наукові позиції щодо цього феномену.

Очевидно, що існуючі в політології підходи до вивчення питання лідерства різняться між собою. З цієї причини багато хто з українських

дослідників цього питання намагався побудувати класифікації відповідних теоретико-методологічних підходів. Наприклад, А. Пахарєв пропонує таку класифікацію досліджень, методів та інструментарію, що розвиваються у сучасній політології з питань лідерства:

1. Перша група дослідників фокусує свою увагу на формально-законній владі лідерів, котрі знаходяться на ключових державних посадах. Такі дослідження політичного лідерства корелюються із дослідженнями держави.

2. Друга група дослідників прагне до розкриття, а також узагальнення різних моделей лідерства на основі міжособистих відносин лідерів з їх послідовниками.

3. Третя група дослідників, за А. Пахарєвим, використовують психологічні моделі, пояснюють політичне лідерство за допомогою суб'єктивних чинників, досліджують особистісні риси лідерів [189].

Історіографія дослідження феномену політичного лідерства не повна без огляду наукового доробку з відповідної наукової проблеми, реалізованого сучасними вітчизняними політологами. Передусім, у цьому зв'язку слід згадати базові теоретичні напрацювання, що свого часу заклали основи політологічної дискусії з питань лідерства у незалежній Україні. До таких праць можемо віднести монографії В.Бабкіна та В. Селіванова «Народ и власть» (К., 1996) [14], Б. Кухти «Політичні еліти і лідери» (К., 1995-1997) та «Феномен політичного лідерства» (К., 2000) [141; 140], С.Рябова «Державна влада: проблеми авторитету й легітимності» (К., 1996) [229], А.Пахарєва «Политическое лидерство и лидеры» (К., 2001) [189], інформаційно-методичний збірник «Вопросы политического лидерства» за редакцією О.Булавина, М. Головатого, В.Головенько та ін..(К., 1992) [31]. Серед помітних навчальних посібників і підручників, у яких ґрунтовно розкриті проблеми політичних еліт та лідерства, варто назвати праці В. Бебика «Базові засади політології: Історія, теорія, методологія, практика» [53], Ф. Рудича «Чи багато влади

потрібно владі?: Україна в контексті трансформації політичних структур в країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи)» [227], М. Головатого «Політичний менеджмент» [66], «Політологія» за редакцією О.Бабкіної та В.Горбатенко [199] та ін.

Слушним буде умовно розподілити дослідницькі проекти, реалізовані вітчизняними науковцями у галузі лідерології, відповідно до домінуючої у них тематики.

До характерних рис політичного знання у сучасній Україні можемо віднести розуміння проблематики політичного лідерства як невід’ємної від ще одного важливого сегменту політичного життя суспільства – політичної еліти. Сутність політичного лідерства крізь призму формування, діяльності та еволюції політичної еліти України розкрито у працях М. Михальченка [163; 164]. О. Логвиненко вивчає політичне лідерство управлінської еліти [150]; В. Добіжа - культуру політичної еліти [87]. У близькому відповідній проблематиці напрямку написана дисертаційна праця І. Похило про ефективність діяльності політичного лідера [208].

Вітчизняні дослідники часто пов’язують основні функції, типи, а також характер проявів політичного лідерства з процесами демократичної трансформації та політичної модернізації сучасного українського суспільства. У ряді наукових статей Ф. Рудича розкрито роль, яку відіграли політичні лідери у перетвореннях суспільно-політичного устрою на постсоціалістичному просторі країн СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи, аналізується відповідний політичний досвід для України [226; 228]. Соціальні, культурно-історичні, державотворчі чинники політичного лідерства, правління і панування досліджує О. Траверсе [255; 256]. До проблематики новітніх контекстів формування, становлення та розвитку політичних лідерів звертається у своїх працях Г. Зеленько [108]. Н. Коненко вивчає вплив сучасних політичних лідерів на формування моделі розвитку країни [120]. Дослідники І. Кресіна, А. Коваленко,

Р. Молибога, Є. Перегуда розкривають політико-правові суперечності між демократичними прагненнями та реаліями регіонального політичного лідерства та владних відносин в Україні [80; 134]. Дисертаційне дослідження С. Осипової присвячене виявленню сучасних тенденцій формування інституту політичного лідерства [179]. Серед нових наукових досліджень варто згадати також дисертацію О. Симоненко, яка вивчає вплив лідерства на модернізаційні процеси в незалежній Україні [234].

Поширені сьогодні політико-культурологічні студії також торкнулися проблематики панівного класу та значення особистості у політичному процесі. До прикладу, Л. Копитова вивчає вплив феномену політичного лідерства на політичну культуру [123]. Важливий пласт політичної культури суспільства – культуру парламентської діяльності, що безпосередньо залежить від характеру та специфіки політичного лідерства, досліджує І. Климкова [117]. Соціолог О. Гужва розглядає феномен лідерства у контексті суб'єкт-об'єктних відносин, окреслює особливості організаційно-управлінської культури політичного лідера у сучасному політичному просторі [77; 78]. Специфічний культурний контекст формування та розвитку лідерства розкритий у працях І. Галяс, присвячених лідеру як суб'єкту владної діяльності в умовах сучасного транзитивного суспільства [58]. Серйозний компаративний аналіз, спроба комплексного цивілізаційного та політико-культурного підходу до проблеми реалізована у колективній монографії «Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти» (К., 2008), серед авторів якої вже добре знані в Україні, а також молоді політологи Р. Балабан, С. Брехаря, О. Дергачов, Г. Зеленько, Н. Кононенко, Л. Кочубей, Т. Кравченко, Ю. Левенець, Т. Ляшенко, М. Михальченко, А. Пахарев, Ф. Рудич, Ю. Шайгородський, Е. Щербенко [201].

Серед вітчизняних вчених помітний науковий інтерес викликають прикладні аспекти політичного лідерства: особливості формування образу

політичного лідера, розробка практичних рекомендацій їх політичної діяльності, аналіз політичних рішень, стратегічне політичне планування. Передусім такий підхід до розуміння цього феномену політичного життя суспільства закладений у сучасних виданнях з прикладної політології [211]. Критерії ефективності діяльності політичних лідерів розроблені у спільній монографії В.Корнієнка та І.Похило [126]. Вітчизняна дослідниця В.Біленко у своїй дисертаційній роботі детально проаналізувала вплив регіонального лідерства на розвиток політичної конкуренції [30].

Втім чи не найбільше праць з сучасної лідерології присвячено проблематиці іміджу політичного лідера. У пострадянській, а також сучасній українській політологічній літературі поняття «політичний імідж» увійшло в широкий вжиток насамперед у зв'язку з появою та розвитком демократичних політичних інститутів. Образ політичного лідера, а також його сприйняття іншими людьми є особливим предметом досліджень в політології, а також в інших галузях суспільствознавства.

У вітчизняній науковій літературі образ політичного лідера трактується як набір певних характеристик, за допомогою яких реципієнти асоціюють уявлення із конкретною індивідуальністю [52, с. 158-169.]. У цьому контексті доречно згадати численні наукові праці Г. Почепцова, зокрема роботу «Іміджелогія» [209]. Подібні наукові напрацювання політичного психолога П. Фролова, який розглядає відносини лідера та оточення, особливості формування іміджу політичного лідера, а також технології впливу лідера на маси [268, с. 169-182]. У спільній монографії В.Корнієнка та С. Денисюк розкрито проблеми формування та практичної реалізації іміджу політичного лідера [125]. До політологічного аналізу входить дослідження сфери символічного мислення, адже поняття «образ» та «імідж» – це певні символічні засоби сприйняття та інтерпретації якогось явища, об'єкта та людини. Існує очевидна кореляція між дослідженнями особливостей образу політичного лідера, з одного боку, та дослідженням його зв'язку із його оточенням, виборцями, послідовниками,

однодумцями та опонентами, з іншого боку. Часто образ лідера може тлумачитись дослідниками навіть як спеціально створений, навмисно сформований політичний образ для досягнення поставленої мети, зв'язок із масовою свідомістю.

Згадані вище ґрунтовні теоретичні напрацювання, прикладні рекомендації, навчально-методичні розробки свідчать про значний інтерес зарубіжних та вітчизняних політологів до проблем політичного лідерства. Втім політична наука належить до найбільш динамічних, швидко оновлюваних галузей соціально-гуманітарного знання. Разом з відчутними темпами політичних змін сучасна політологія збагачується новими відомостями та напрямками наукового пошуку. До останніх у сфері лідерології можна віднести і гендерні аспекти політичного лідерства. Жінка у системі політичного лідерства є відносно новим предметом наукового інтересу, що водночас актуалізує перегляд традиційних і вже усталених концептів політичних еліт та лідерів у суспільстві.

Особливістю сучасної гендерної методології є її побудова на теорії соціального конструювання реальності і феміністичній критиці класичного наукового знання. Погляди щодо гендерних питань пройшли певну еволюцію у зарубіжному та вітчизняному науковому дискурсі. Філософські, соціологічні, культурологічні, психологічні студії гендеру заклали основи сучасного розуміння відповідної проблематики. Про трансформацію світових ідей та наукових трактувань гендерної симетрії/асиметрії свідчать численні, перекладені і доступні сучасному українському читачеві, праці, серед авторів яких Т. Бендас [24; 26], С. де Бовуар [33], К. Горні [71], С. Жижек [101], С. Кокберн [220], О. Кочкіна [63], О. Окін [177], Н. Римашевська [220], Е. Сьюллеро [247], Л. Федорова [63], Е. Шоре [198], О. Ярська-Смирнова [296] та ін.. Дисциплінарні межі наукового осмислення гендеру розширені у науковому доробку вітчизняних психологів, педагогів, філософів, соціологів (Г. Алексєєва, О. Балакірева, О. Болотська, Ю. Галустьян, О. Ганюков,

Н. Гапон І. Грабовська, О. Іващенко, К. Левківський, В. Передирій, С. Хрисанова, С. Юдіна [59; 64; 65; 72; 73; 183] та ін.)

Гендерні напрямки наукових досліджень у сучасній зарубіжній політології успішно реалізовані дослідниками: В. Брайсон (концепція феміністської політики часу) [37]; М.Гудова (брутальні і гламурні образи політиків у ЗМІ) [76]; Дж. Елштайн (сприйняття жінки в суспільно-політичній думці) [96]; В.Константінова (постсоціалістичне жіноче політичне лідерство) [121]; С. Ушакін (політична теорія фемінізму) [262]; І. Чикалова (гендерна проблематика у політичній теорії) [278]; К. Шаров (гендерні аспекти політкоректності) [283]; К. Огден, Ю. Лубченков (кратологічні образи/ портретистка жінок-політичних лідерів) [151; 176] та багато ін.

Політологічні дискусії навколо гендеру започатковані та успішно розвиваються зусиллями вітчизняних науковців: Т. Булавіна (політичні пропозиція та попит на жіночі образи) [38]; О. Галанець (гендерна політика держави) [57]; С. Гаращенко (політична система крізь призму гендеру) [60]; С. Денисюк (гендерні аспекти формування іміджу політичного лідера) [82]; Г. Дідух (формування іміджу жінки-політичного лідера) [84; 85]; М. Дроздова (уявлення про жінок-політиків) [91]; Л. Кормич (моделі гендерної політики) [124]; І. Жерьобкіна (політична теорія фемінізму та жіночий політичний рух) [99; 100]; Е. Луценко (жіночий рух у перехідному суспільстві) [152]; Т. Мельник (жінка-державотворець) [158]; Ю. Мислюк (опозиційний лідер-жінка) [162]; С. Пасталиця (політичне партнерство жінок і чоловіків) [188]; Я. Свиридчук (міжнародний досвід політичної участі жінок) [102]; О. Скнар (соціально-психологічна модель гендерної поведінки політичного лідера) [235]; Т. Слабчук (еволюція жіночого політичного лідерства) [237]; Л. Трофименко (жіноче політичне лідерство в Україні) [258]; В. Фесенко (політична участь жінок у політиці) [263].

Політико-правові аспекти гендерного балансу розкриті в численних наукових працях вітчизняних дослідників С. Берези, Л.Кобелянської, І.Кресіної, К. Левченко, Л. Макаренко, Н. Оніщенко, О. Ярош та ін. вони суттєво доповнюють політологічні підходи до проблематики жіночого політичного лідерства.

Цілями гендерних досліджень в політичній науці можна вважати вивчення закономірностей політичної поведінки і політичної діяльності людей, обумовлених їх належністю до різних соціальних груп (за критеріями статі і сексуальності); аналіз політичних рішень, тактики і стратегії політики щодо представників різних гендерних груп; виявлення можливостей та перспектив різних суб'єктів політики, пов'язаних з їх гендерним статусом тощо. Аналіз особливостей жіночого і чоловічого стилів політичного лідерства залишається перспективним напрямком політологічних студій у світлі новітніх демократичних, глобалізаційних, інформаційних та ін. актуальних викликів сучасного політичного життя.

1.2. Понятійний апарат та методологічні основи вивчення феномену жіночого політичного лідерства

Феномен жіночого політичного лідерства досі викликає резонансні наукові та суспільно-політичні дискусії, а відтак потребує належного теоретичного та методологічного висвітлення у сучасній політологічній літературі. Задана проблематика мислиться передусім у рамках ширших суспільно-політичних контекстів. Розуміння жінки як активного учасника політичних відносин та процесів насамперед актуальне в межах проблеми суб'єктів та об'єктів політичного життя суспільства, політичної діяльності та політичної участі, основних векторів демократичних перетворень.

У сучасній політичній науці, зокрема у новітній «Політичній енциклопедії», суб'єкти і об'єкти політики трактуються як рефлексивні (взаємозамінні) поняття, які означають взаємодію в політиці і показують

вектор її напрямку. Об'єкт в політиці – та частина політичної реальності, на яку спрямована діяльність суб'єкта в політиці. Об'єктом в політиці можуть виступати політичні відносини, політична система з її інститутами, соціальні групи і особистості, включені в політичний процес. Політична суб'єктність взагалі є властивістю великих соціальних груп, лише вторинно і умовно властива їх інститутам (політичним організаціям) і членам що здійснюють важливі політичні ролі (ідеологи, лідери тощо.). Суб'єкт в політиці – джерело цілеспрямованої, предметної політичної діяльності на об'єкт. До суб'єктів в політиці відносяться: особи, класи, соціальні прошарки, політичні інститути, етноси, конфесіональні і демографічні групи та ін., які мають і реалізують свій соціально-політичний інтерес. Один і той самий інститут, або соціальна група, можуть бути одночасно і суб'єктом і об'єктом, можуть обмінюватися місцями. Об'єкт проявляє такий же вплив на суб'єкт, визначаючи методи і способи взаємодії, створюючи алгоритм і матрицю політичної діяльності, обмежуючи простір активного суб'єкта, який, в свою чергу, також змінює об'єкт [202, с. 30].

Будучи тривалий час усунутою за межі політичної соціалізації та державно-владної діяльності, жінка й досі багатьма сприймається виключно як об'єкт політики, неспроможний на власну ініціативу. Реалії XXI ст. зобов'язують науковців до переосмислення ролі жінок у системі суб'єкт-об'єктних відносин. У понятті політичної суб'єктності містяться два інтегрально пов'язані між собою елементи: свідомість і активність. Відтак виділяють два типи політичних відносин: суб'єктно-об'єктні і міжсуб'єктні (суб'єктно-суб'єктні). Нерідко розрізняють категорії «суб'єкт політики» (діяльнісна сторона поведінки особи, або соціальної групи, які можуть і не визнавати мети власної активності) і «політичний суб'єкт» (свідома діяльність суб'єкта).

Про роль та місце людини у нових громадсько-політичних реаліях розмірковують сучасні політологи, філософи, культурологи, антропологи,

правозахисники, соціологи. Цілісні теоретичні напрацювання з відповідної проблематики представлені у окремих працях таких зарубіжних вчених, як Х. Арендт [11], З. Бауман [20], Н. Винер [51], С. Жижек [101], Б. Коваль [148], Ч. Тейлор [250] та багато ін.

Очевидно, що процеси глобалізації, інформатизації, демократичної трансформації відкрили нові світоглядні орієнтири політичних акторів, розширили горизонти мислення сучасних політиків та громадян, що не пройшло повз увагу і вітчизняних науковців. Про суб'єктивні виміри політичного життя суспільства, нові цивілізаційні виклики, що стоять перед людиною, пишуть у своїх наукових працях О. Бабкіна, В. Бортніков, І. Варзар, І. Воронов, С. Грабовський, М. Головатий, О. Картунов, В. Кремень, С. Кримський, М. Михальченко, Л. Нагорна, С. Осипова, А. Розлуцька, Н. Ротар, В. Татенко [36; 43; 54; 68; 74; 114; 131; 135; 164; 180; 167; 221; 225; 153] та ін. У сучасній політології аналіз суб'єктів та об'єктів політики близький до проблематики політичної соціалізації, політичної участі і діяльності, національної та політичної ідентичності.

Суперечливість, множинність, різноманітність людського виміру політики ускладнює усвідомлення його цілісної визначеності. Людина (жінка або чоловік) як суб'єкти політики за нових суспільно-політичних потреб, цінностей та інтересів мисляться по-різному, неоднозначно та багатогранно. Становлення гармонійної, мобільної, творчої, розвинутої, відповідальної особистості передбачає засвоєння кожним індивідом досвіду попередніх поколінь, утворення нових форм буття. Серед ряду знакових тенденцій сьогочасної еволюції суб'єкта суспільно-політичного процесу, особливу увагу привертають міркування С. Кримського. Філософ зазначав, що з погляду розвитку людських якостей дуже важливою обставиною стало виникнення монадної особистості. Сучасність, на його думку, полягала не в тому, щоб зводити усі проблеми до колективного способу вирішення, а у тому, щоб доповнювати її здатністю особистісної репрезентації своєї епохи, нації, культури, при чому репрезентації не лише

себе, але й великих соціальних груп. Така здатність і створює монадну особистість. Не випадково в наш час спостерігається криза масових політичних партій. Більше того, у ХХ ст. саме такі монадні особистості, - переконаний вчений, - відіграли більшу роль, ніж всі політичні партії [135, с. 5]. Цілком слушно говорити, що за сучасних умов помітно змістилися акценти дослідницьких стратегій соціо-гуманітаріїв: від соціальних груп до пересічної людини, особистості; та від особистості до дієвого суб'єкта громадсько-політичного життя.

Загалом у політиці виділяють різні рівні суб'єктів: конкретні індивіди; органи політичних організацій; державні інституції; політичні партії, суспільні об'єднання, рухи, фронти; великі соціальні групи (нації, народи, верстви, демографічні групи) тощо. Кожний із діючих суб'єктів володіє власними можливостями впливу на владу, самотійною роллю у розвитку різних політичних процесів. Суб'єкти політики – це всі, хто приймає реальну участь у владній взаємодії з державою, незалежно від рівня впливу на прийняті рішення і характер реалізації державної політики.

Усвідомлення окремої жінки та жіноцтва в цілому як суб'єкта політичного процесу викликає ряд критичних зауваг та теоретичних вимог. У вітчизняній політичній науці нерідко в якості критеріїв виокремлення політичних суб'єктів називають, або їх конкретні дії в даній сфері, або рівень їх реального впливу на прийняття реалізації політичних рішень, або ж рівень їх організаційної оформленості. Велика суспільна група стає суб'єктом політики за умов: міцних внутрішніх зв'язків; усвідомлення нею власного становища і спільних інтересів, а відтак відчуття самотності, співдружності, ідентифікації з групою, внутрішньої солідарності і т. ін.; організації, тобто координації керівними центрами поведінки та дій окремих територіальних, галузевих угруповань, течій, вікових, статевих та інших категорій [202, с. 695]. Відтак суб'єктивний рівень свідомої та активної громадсько-політичної позиції визначає місце окремих жінок та їх груп у політичному житті суспільства.

Серед політично активних жінок можна виокремити різні види політичних акторів: рядового громадянина, чия участь в політиці обумовлена груповими інтересами; професійного діяча, що виконує в державі функції управління та контролю (політичні еліти, професійна бюрократія), а також приватного індивіда, що діє незалежно від групових цілей і не виконує при цьому якихось професійних зобов'язань. Однак нерідко жіноцтво сприймається як пасивний елемент влади, від якого вимагається готовність підкоритися волі суб'єкта. Роль жінки як виконавця політико-владних рішень, як об'єкта політики залишається досить поширеною у сучасному світі, що й актуалізує наукові розвідки, присвячені гендерним стереотипам, гендерним очікуванням і ролям у суспільстві. Для багатьох демократично розвинутих суспільств як аксіома сприймається той факт, що жінки – активний суб'єкт громадянського суспільства та державотворення, а не лише об'єкт державного захисту.

Вивчення жіночого лідерства як феномену існування суспільства, а також найзначніших проявів її в сучасному українському суспільстві, що є основним предметом цього дисертаційного дослідження, робить необхідним попереднє визначення наукової методології, що потрібна для такого дослідження. Реалізація цих завдань сьогодні видається досить примарною без осмислення попередніх ґрунтовних напрацювань у сфері гендерних студій, відповідного термінологічного апарату та методологічних перспектив. Погодимось з позицією Н. Гапон, яка стверджує, що гендерна теорія розроблялася і впроваджувалася в наукову площину переважно через систему жіночих гендерних студій. Ці дослідження не обмежувалися лише ідеєю входження знання про жінок та їхній досвід у ту чи іншу наукову сферу. Категорія гендеру дала змогу змінити взаємозв'язки аргументів та обґрунтувань всередині кожної із наукових дисциплін. Відтак, в останні двадцять років ХХ ст. гендерні дослідження збагачують та конкретизують академічне знання [59, с. 51].

Методологія гендерного дослідження належить до однієї з найбільш дискусійних, проблемних областей соціально-гуманітарних наук. Поширений сьогодні і псевдогендерний підхід – простий розподіл отриманих емпіричних даних за ознакою біологічної статі. В основі такого поділу лежить принцип біологічного детермінізму, якого дотримуються свідомо або несвідомо. Як слушно роз'яснює Д. Воронцов класична наукова традиція заснована на уявленнях про те, що біологічна стать – це об'єктивно існуюча форма тілесної організації індивіда, яка відображається в соціальних формах спілкування і взаємодії. Соціальні аспекти, пов'язані зі статтю, поведінка, особистісні риси, виступають тут всього лише «культурним фасадом» або «надбудовою» над анатомо-фізіологічною структурою та психофізіологічними процесами. Згідно класичної методології аналізу, в основі будь-яких соціально-психологічних феноменів у сфері сексуальності, завжди лежить певна біологічна сутність, зафіксована у генетичних і психофізіологічних процесах. Гендер, як соціокультурна форма реалізації біологічної сутності, в соціально-психологічному аспекті фактично зводиться до сукупності асиметричних та взаємодоповнюваних моделей (патернів) спілкування, а саме дослідження набуває описового характеру даних гендерних відмінностей, нерідко з сильним нормоцентричним нахилом («відповідає» чи «не відповідає» та чи інша модель біологічній «схильності» до певних еталонів спілкування і взаємодії) [55, с. 172].

Поряд з тим, у сучасних соціально-гуманітарних науках, в тому числі й політичних, термін «гендер» використовується для постановки акценту не на фізіології чоловіків та жінок, а на соціальній поведінці і громадській взаємодії. Поняття «гендер» (з грец. «походження», «рід», «те, що народжується») позначає стать як соціальне явище і категорію, як усе те соціальне, що утворюється над біологічною статтю (sex). Бути чоловіком або жінкою, набути певного гендерного статусу, означає відповісти певним суспільним очікуванням, соціальним ролям, культурним зразкам.

Поняття «гендер» скальковане з англійської мови та не має адекватного перекладу в українській мові. У словнику із соціальної політики Н.Семигіної категорія «гендер» подана у двох визначеннях:

1) соціальне розуміння статевих відмінностей, соціальні та соціально-психологічні очікування представників різної статі одне від одного;

2) соціальна стать людини на відміну від біологічної статі, соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сімейній ролі та репродуктивній поведінці і є одним з базових вимірів соціальної структури суспільства [233, с. 35].

Автор-упорядник видання «Психологічна енциклопедія» О.Степанов трактує дану дефініцію як соціальну конструкцію, яку використовують для характеристики статевих особливостей поведінки і побудови соціальних стратегій. Вчений звертає увагу на те, що проблема гендеру виникла як наслідок соціалізації людини відповідно до її статевої належності; а сам термін, уведений американським психоаналітиком, широко використовується у різних соціальних науках [215, с. 80]. З'ясовуючи сутність модерного гендерного підходу, необхідно розрізняти такі поняття, як «гендерна симетрія», «рівність статей», «рівність прав» та «рівність можливостей», «гендерні стереотипи», «гендерні ролі», «гендерні очікування».

В цілому, погодимося з думкою вітчизняних дослідників про продуктивність гендерних досліджень у сучасних політологічних розвідках: виходячи із засад різних гендерних теорій соціально-рольового розподілу впливу статей на ефективність суспільного розвитку, можна визначити пріоритетні напрямки включення різних суб'єктів в політичний процес та спрогнозувати наслідки впливу різних чинників, спроможних підвищувати, або, навпаки, знижувати соціально-політичну активність конкретних суб'єктів. Це стосується як еліти, лідерів, так і маси, тобто всього суспільства. Заповнюючи прогалини та виправляючи помилки в

гендерній політиці можна прискорити позитивний поступ політичного процесу в сучасній Україні. Адже більша гармонізація суспільних відносин, яка ґрунтується, в тому числі, і на принципах гендерної рівноваги, створює сприятливі умови для подолання політичної кризи, стимулюючи учасників політичних перетворень, легітимізує владу, забезпечуючи зацікавленість широкого кола суб'єктів в результатах діяльності [124, с. 8].

Сьогодні, коли вже частково систематизовані наукові знання з означеної проблематики, можна запропонувати таку дефініцію поняття «гендер», як комплексу соціально-філософських, правових, політологічних, психологічних та інших теорій, що аналізують становище жінки й чоловіка в суспільстві: гендер — це система цінностей чоловіків і жінок, їх характеристик та зв'язків, набутих ними як особистостями в процесі взаємовідносин і взаємодій, що визначається громадсько-політичним та соціально-економічним контекстом їх життя, а також гендер — це стратегія, яка відображає, формує і вимагає певних дій [171].

В рамках гендерного підходу розроблено низку актуальних політологічних та міждисциплінарних категорій, важливих для дослідження феномену жінок у політичному процесі: «гендерні очікування», «гендерні стереотипи», «гендерний баланс», «гендерні ролі», «партнерство чоловіків і жінок», «гендерна симетрія», «рівність статей», «гендерна політкоректність», «рівність прав» та «рівність можливостей» тощо. Оскільки мова в дисертації йде в першу чергу про жіноче політичне лідерство, потрібно говорити, як на нього впливають існуючі в суспільстві гендерні ролі, а також пов'язані з ними гендерні очікування. Традиційні для суспільства гендерні ролі іноді порівнюють зі стилями політичного лідерства. Жіноче політичне лідерство тісно пов'язане з жіночим рухом. Адекватне розуміння поведінки жінок у політичному житті суспільства неможливе без аналізу ставлення до жінок-політиків в умовах демократичних перетворень. Особливої уваги заслуговує аналіз

актуального сьогодні конфлікту модернізаційних і традиційних (або ж «патріархальних») політичних установок.

До понятійно-категоріального апарату сучасної соціогуманітаристики впевнено увішов термін «гендерний стереотип». За визначенням сучасних довідкових видань, гендерні стереотипи – це набір загальноприйнятих норм і суджень, які стосуються існуючого становища чоловіків і жінок, їхньої поведінки, мотивів і потреб; закріплюють існуючі гендерні відмінності й перешкоджають зміні стану справ у сфері гендерних відносин [233, с. 36]. Стереотипи нечутливі до варіативності індивідуальних якостей у межах кожної статі, - пишуть вітчизняні дослідники. Це традиційний, звичайний канон думки, сприйняття і поведінки, що допомагає людині орієнтуватися в тих обставинах, які не вимагають від неї серйозних роздумів або індивідуальних рішень. Проте дослідження психологів свідчать, що гендерні стереотипи досить глибоко вкорінені та серйозно позначаються на індивідуальному, міжособистісному, соціальному рівнях. Виконання патріархального комплексу гендерних ролей нерідко суперечить індивідуальним прагненням особи, може негативно впливати на загальну задоволеність життям, роботу, сім'ю, здоров'я. На рівні міжособистісних відносин конфлікт гендерних інтерпретацій призводить до того, що особи різної статі часто не здатні досягти порозуміння. На соціальному рівні сукупність гендерних стереотипів, які виправдовують соціальну, фахову чи побутову дискримінацію за ознакою статі (сексизм), ставить у несприятливі умови одну статю стосовно іншої [246, с. 250-252].

Досі мало розвинута, але затребувана сфера політичної антропології також становить значний науковий інтерес в рамках вивчення проблем гендерного балансу у політиці. Тіло політика виступає одночасно інструментом влади і естетичним об'єктом. Сучасні гендерно-антропологічні студії виходять за рамки дослідження психологічних, побутових, родинних проблем, та особливу увагу приділяють політичним

відносинам і процесам. Зокрема помітний науковий інтерес викликає дослідження М. Гудової, яка вивчає окремі аспекти конструювання засобами масової комунікації фемінності і маскулінності в образах політиків. На думку дослідниці, упередження відносно біологічних та соціальних статей чітко простежуються у запропонованих і нав'язаних політиками та їх іміджмейкерами образах. Присутність політиків різних рівнів і функцій в мас-медіа в умовах екранно-інформаційної культури викликана необхідністю заповнювати собою, і своїм ідеологічно вивіреном іміджем, поведінкою і промовою ту частину вільного інформаційного часу, яка за інших обставин може бути передана комусь Іншому, ймовірно Чужому. Конструювання жіночності жінками-політиками є деконструкцією опозиції чоловічого і жіночого, вважає М. Гудова. Утвердження жіночності жінкою-політиком відбувається через утвердження і демонстрацію кращих чоловічих якостей: цілеспрямованості, наполегливості, дотепності, конструктивності, мобільності. Саме володіння і демонстрація цих ділових і душевних якостей дозволяє жінці проникнути в світ політики, тому що вони дозволяють чоловікам-політикам сприймати жінку-політика як «свого хлопця», «друга» і «товариша», допускати жінок брати участь в тій діяльності, яка асоціюється як найбільш чоловіча і найбільш гідна громадянина. У той же час жінка-політик залишається жінкою, і її жіночність також вимагає свого виразного виявлення та іміджевої демонстрації. Традиційні способи конструювання жіночності проявляються в кількох аспектах: зовнішньо-естетичному (костюм, зачіска, аксесуари), морально-естетичному (турбота, доброта, справедливість) [76, с. 169, 174-175].

Вітчизняна дослідниця взаємозв'язку політичної системи суспільства та гендеру С. Гаращенко підкреслює потребу вести мову про особливий феномен сучасності – гендерну реальність суспільства, що формується під впливом різних зовнішніх (процеси глобалізації, нові технології,

міжнародні економічні та політичні виклики) та внутрішніх (тип політичної системи, культурно-цивілізаційні цінності тощо) факторів. У її структурі, на думку авторки, варто вирізняти динамічну гендерну діяльність та відносно стійкі гендерні відносини. Подається авторське визначення гендерної реальності суспільства, як такої форми відносин, поведінки між індивідами залежно від статевої належності, що складаються під впливом чинних у суспільстві соціально-духовних і політичних норм та інституцій. За С. Гаращенко, фактори, що впливають на формування гендерної реальності суспільства, можна умовно згрупувати за такими однорівневими сферами: цивілізаційно-культурна сфера, політична система (у томі числі політичний режим), економічна сфера тощо [60, с. 39]. Поняття «гендерна суспільна дійсність»/ «гендерна реальність суспільства належить до найбільш широких у сучасних дослідженнях політичних відносин між чоловіками і жінками.

Важливою категорією сучасної політичної науки є ще одне базове поняття сучасних гендерних студій – «гендерна політика». За слушним визначенням Л. Кормич в рамках цієї політики забезпечується пріоритетність прав людини і поглиблення процесу демократизації, реформуються соціальна і політична сфери, змінюються ролі та функції суб'єктів, знаходять відображення глобалізаційні та інтеграційні впливи. Позитивні зрушення і в законотворчій, і в правозастосовчій сферах, стосовно гендерних проблем, мають бути закріплені і формалізовані у вигляді ефективного національного механізму, здатного використовувати світовий досвід і здобутки вітчизняної традиції. Головними принципами при цьому мають бути комплексність і глобальність гендерного підходу та зміна соціального середовища як результат запровадження такого підходу. Останнє і стане критерієм оцінки рівня соціальної відповідальності держави і суспільства в сфері гендерних відносин [124, с. 4]. Вище викладене дозволяє стверджувати, що гендерний підхід сьогодні активно виходить за рамки виключно наукових тверджень, та впевнено

утверджується у міжнародних й національних доктринах розвитку, нормативно-правових документах, у рекомендаціях та практиках реальної політичної діяльності.

Отже, окрім суто наукової сфери, поняття «гендер» стало часто застосовуватися і в прикладних політико-правових аспектах. За визначенням ООН, цілеспрямоване впровадження гендерних підходів (gender mainstreaming) – це процес оцінювання того, які наслідки матиме для жінок та чоловіків здійснення будь-якого планового заходу, включаючи впровадження законодавства, стратегічної політики та програм в усіх сферах і на всіх рівнях. Цілеспрямоване впровадження гендерних підходів означає обов'язкове врахування інтересів та досвіду як жінок, так і чоловіків під час розроблення, впровадження, моніторингу та оцінювання стратегічних заходів і програм у всіх політичних, економічних та соціальних сферах, щоб забезпечити одержання чоловіками та жінками однакової вигоди від реалізації цих заходів і програм та ліквідувати будь-яку нерівність [89; 98; 118; 169; 170].

Провідні вітчизняні науковці та освітяни заклали основи підтримки і розвитку гендерної рівності в Україні і в Проект новоствореної Концепції гуманітарного розвитку України до 2020 року. Тут цій проблематиці відведений окремий розділ. Зокрема йдеться про те, що подолання гендерної нерівності, забезпечення рівних прав та можливостей повноцінної участі чоловіків і жінок у житті суспільства потребує розробки та запровадження заходів державної політики за такими напрямками: внесення змін до виборчого законодавства, що сприятимуть дотриманню принципу паритетності у складі депутатів Верховної Ради України; відхід від принципу політичної доцільності під час кадрових призначень на користь виключно професійних якостей кандидатів на посади; протидія гендерній нерівності в економічному становищі населення: подолання стереотипів існування «жіночих» та «чоловічих» професій; недопущення випадків дискримінаційної практики на ринку

праці; формування у суспільній свідомості позитивного сприйняття ідеї гендерної рівності за допомогою інформаційно-просвітницьких кампаній із залученням органів державного управління, ЗМІ, освітніх установ, некомерційних організацій та інших представницьких органів громадянського суспільства; упровадження цілеспрямованих державних програм щодо протидії насильству в родині та викорінення торгівлі людьми; удосконалення системи національної статистики шляхом розширення переліку гендерно чутливих індикаторів з метою більш ефективного моніторингу та оцінки прогресу в реалізації гендерної політики [214].

Однак погляд на проблематику жіночого політичного лідерства виключно крізь призму методології гендерного підходу, на наш погляд, дещо обмежує заявлений предмет дослідження. Суттєві зміни за останні два десятиліття у політичному житті як в Україні, так і в інших державах пострадянського і постсоціалістичного простору, у своїй основі багато в чому обумовленні аксіологічними процесами, які відбуваються у суспільно-політичному просторі. Поступове руйнування старої системи суспільно-політичних цінностей, поява і поширення нових політичних цінностей – всі ці процеси роблять актуальним і необхідним здійснення науково-теоретичного аналізу цієї важливої сфери політичного життя. У світлі відповідних змін та за допомогою політико-аксіологічного підходу окремого наукового осмислення потребує феномен жінки як суб'єкта політики.

Життя кожного суспільства окрім законів регулюється також певними цінностями та нормами. В багатьох життєвих ситуаціях вони постають більш впливовими та більш вагомими за закони та ухвали органів законодавчої чи виконавчої влади, впливають на суспільно-політичне життя серйозніше і діють подекуди жорсткіше за законодавчі норми. Вся сфера політичної діяльності не може перебувати поза їх впливом. Суспільні, класові та корпоративні цінності, що поширені у кожному

суспільстві, суттєво впливають на перебіг політичного життя. Діяльність політичного лідера також багато в чому зумовлена аксіологічними факторами, а сам лідер має постійно враховувати їх вплив у своїй діяльності.

Осмислення проблематики політичного лідерства в сучасній політологічній думці постає органічно пов'язаним з аксіологічною тематикою. У багатьох впливових концепціях основні риси політичного лідера, або поняття лідерства в цілому інтерпретуються через поняття системи цінностей. Насамперед йдеться про проблему впливу на ситуацію політичного лідерства загальної системи цінностей конкретного суспільства, а також вплив окремих цінностей безпосереднього соціального оточення.

На думку Б. Рассела, відомого західного політолога і філософа, який приділяв таку велику увагу вченню про цінності, що навіть називав свою концепцію «доктриною суб'єктивних цінностей», цінностями потрібно вважати все те, що постає добрим або поганим само по собі, незалежно від загальних умов існування. Все це створює певні особливості у визначенні природи походження та існування цінностей. Адже цінності, на думку Б. Рассела, мають перебувати з цієї причини цілком за межами науки, і тому принципово не можуть досліджуватись засобами науки та науковими методами, однак це не означає, що їх вплив на людину чи на групу людей можна ігнорувати. Крім того, Б. Рассел зауважував, що цінності знаходяться взагалі за межами будь-якого справжнього знання, оскільки, на його думку, коли люди стверджують, що щось становить цінність, вони в такому випадку висловлюють тільки свої емоції і нічого більше крім емоцій [219, с. 313-315].

Про велике значення цінностей в суспільно-політичному житті говорив також Т. Парсонс. Він вважав цінності особливою формою існування колективних людських уявлень. Такого роду колективні уявлення, якими постають системи цінностей, що існують в суспільстві,

утворюють, на думку Т. Парсонса, необхідну культурну основу будь-якої соціальної організації суспільства. Крім того, Т. Парсонс розглядав існуючу систему цінностей як поширені в суспільстві уявлення про найбільш бажаний тип існування та еволюції всієї соціально-політичної системи загалом. Тому такого роду уявлення людей можуть регулювати, на його думку, процеси прийняття суб'єктами дії певних своїх соціальних і політичних зобов'язань [187, с. 18-21].

Постмодернізм в сучасній політології також значною мірою ґрунтується на вченні про особливу роль аксіологічної сфери. Постмодерніська концепція пов'язує існування системи суспільних і політичних цінностей з потребами, а також з мотивами людської діяльності. Міркування Р. Інглхарта, наприклад, ґрунтуються на глибокому переконанні в тому, що у мешканців розвинутих демократичних західних країн після закінчення другої світової війни з'явилося відчуття екзистенційної безпеки, соціальної захищеності і впевненості в майбутньому. Оскільки, на думку Р. Інглхарта, базисні людські потреби в демократичних західних країнах вже давно були задоволені достатньою мірою, постмодерна людина (так він називає сучасну людину) має можливість перейти до формування найвищих цінностей особистого самовираження [109]. Так за допомогою понять «потреби» і «мотивації» представниками постмодернізму пояснюються політичні відносини в сучасному суспільстві.

В політології поширена також думка, згідно з якою взаємовідносини індивідуальної ієрархії цінностей людини і системи цінностей суспільства в переважній більшості випадків суперечливі. Деякі політологи вважають, що вся публічна діяльність політичних лідерів повинна розглядатись як свого роду суспільна пропозиція готових для використання в суспільно-політичній практиці систем ціннісних орієнтацій. Ці готові системи ціннісних орієнтацій повинні, на їх думку, впливати на політичну поведінку прихильників та послідовників цих лідерів. Різновидністю

такого підходу є волонтариська концепція цінностей, зміст якої полягає в тому, що в суспільстві ніколи не існує універсальної системи цінностей. Іншими словами, немає такої системи цінностей, яку б однаково сприймали та розуміли усі без винятку члени суспільства. Тому, як вважали найбільш послідовні представники такої концепції цінностей, ті політичні лідери, які усвідомлюють себе в якості репрезентантів існуючих систем цінностей окремих соціальних груп, змушені протистояти в своїй суспільно-політичній діяльності одне одному тією ж мірою, як протистоять в цьому суспільстві одне одному також і відповідні системи цінностей.

Прихильником відповідного розуміння цінностей в політиці можна вважати М. Вебера, який був переконаний в тому, що в політичному житті існує і завжди існувала справжня боротьба між різними системами цінностей [47; 48]. Щоправда, М. Вебер в цьому випадку говорив не стільки про системи цінностей, скільки про світоглядні орієнтації індивідів, а також про поняття етосу політики. Однак в усіх цих випадках М. Вебер найбільше розумів під світоглядами якраз те, що інші політологи називали системами цінностей. Також вчений був переконаний в тому, що існуючі цінності завжди мають бути результатом вільного вибору кожної людини – громадянина певної держави. Щоправда, він все ж допускав, що на цей вибір людиною цінностей впливають не тільки власні вчинки людини, але і політична ситуація, що існує в даній країні. На думку М. Вебера, кожний індивід повинен робити вибір на основі оцінки, сприйняття та засвоєння існуючих у даному суспільстві світоглядів. Саме такі світогляди, на його думку, пропонують провідні політичні лідери. Говорячи про співвідношення етики і політики, а саме так в політичній сфері суспільства і виявляються цінності, М. Вебер вважав потрібним розглядати це співвідношення тільки в контексті людської діяльності. Дослідник визнавав, що не завжди може бути цілковита відповідність етики та політики. Кожний з цих феноменів суспільно-політичного життя

передбачає існування власних пріоритетів, які будуються на різному підґрунті. В крайніх випадках М. Вебер згодний був припускати навіть можливість виникнення та поширення справжніх конфліктів між етикою, з одного боку, і політикою, з іншого. Вчений також стверджував, що етичний вибір в політичній діяльності не може бути значним. На його думку, будь-яка етично орієнтована політична діяльність може орієнтуватись або на етику переконання, або на етику відповідальності [47, с. 696]. В дійсності ж різниця між етикою переконання, з одного боку, та етикою відповідальності, з іншого боку, в діях реальних політиків не обов'язково буває чітко розмежована. Більше того, обидві ці системи етики, взаємодоповнюючи між собою, разом утворюють справжню людину, яка має нахили до політики, тобто можливого політичного лідера і успішного державного діяча.

У вченні М. Вебера виявляється, що цінності повинні відігравати найбільш важливу роль у формуванні та в поведінці політичного лідера. Адже М. Вебер був переконаний, що політичний лідер по-справжньому обмежений в своїх діях тільки вибраними ним вищими цінностями, які постають для нього необхідними орієнтирами його професійної діяльності [157, с. 149]. Однак не всі провідні політологи були схильні цілком погоджуватись з тією концепцією цінностей, яку пропагував М. Вебер. Наприклад, в більшості випадків з вченням про цінності М. Вебера був зовсім незгодний Т. Парсонс. Так, якщо М. Вебер говорив про боротьбу між різними системами цінностей, то Т. Парсонс розглядав цінності як свого роду суспільні колективні уявлення [187, с. 21]. Оскільки цінності, згідно з такими уявленнями, також повинні бути спрямовані на підтримання ладу в суспільстві, очевидно, що цінності повинні, з цієї причини, мати і виконувати регулятивну соціально-політичну функцію. Т. Парсонс, поділяючи такі погляди, стверджував, що підтримка нормативного суспільного ладу вимагає, щоб цей лад здійснився різноманітними способами. Тому, на думку Т. Парсонса, має бути дуже

значна – навіть якщо і не завжди буде достатньо повною – узгодженість з поведінковими очікуваннями, які встановлені посередництвом цінностей і норм [187, с. 24].

Також очевидно, що в суспільстві можна говорити і про існування системи специфічних політичних цінностей. І такого роду концепція політичних цінностей була сформульована в суспільствознавстві вже досить давно. Наприклад, один з засновників теорії політичних еліт, Г. Моска, вважав, що найкращим різновидом політичної організації в сучасних умовах неминуче повинен стати такий різновид політичної організації, який дає всім елементам, що являють собою яку-небудь політичну цінність, можливість розвиватися, підлягати взаємному контролю та дотримуватись принципу індивідуальної відповідальності [166, с. 187]. Саме цими політичними цінностями повинні обов'язково володіти справжні політичні лідери. Такою ж була думка вченого стосовно політичних еліт загалом. Політичні еліти також, як вважав вчений, повинні володіти політичними цінностями. Проте цілком очевидно, що таке уявлення стосовно політичних лідерів слід визнати скоріше побажанням, ніж політичною реальністю сьогодення.

Отже, аксіологічні концепції набули помітного поширення в сучасній західній політичній думці і постають необхідною частиною існуючих концепцій політичного лідерства, зокрема й жіночого. У багатьох впливових концепціях основні риси політичного лідера інтерпретуються через систему цінностей. Загальна природа суспільно-політичних цінностей не пов'язана із знанням, а зумовлена в основному емоціями і настроями людей. В існуючих політологічних концепціях цінності як правило показані такими, що відіграють найважливішу роль у формуванні особистості та іміджу політичного лідера, а також його поведінці. Для успішної діяльності жінки-політичного лідера повинна існувати досить значна узгодженість дій з поведінковими очікуваннями у суспільстві, які встановлені посередництвом прийнятих цінностей і норм. Існуюча в

суспільстві система цінностей постає як поширені колективні уявлення про найбільш бажаний тип існування та еволюції всієї соціально-політичної системи.

Аксіологічні уявлення про бажаний тип соціальної чи політичної системи, які набули поширення та визнання у суспільному житті, регулюють процеси прийняття суб'єктами рішень, обрання певних зобов'язань політичного плану. Науково-теоретичний аналіз суспільно-політичного життя дозволяє зробити висновок і про існування сфери специфічних політичних цінностей, що також уможливають чи створюють перешкоди для політичної діяльності жінок. Колективні суспільні уявлення, якими є за своєю природою цінності, утворюють необхідну соціокультурну основу існуючої соціальної та політичної організації суспільства. Цінності виявляються, також результатом вільного вибору кожної людини як складової частини певного суспільства.

Не втрачає своєї актуальності й цивілізаційний підхід у сучасних політологічних дослідженнях. Прийнято вважати, що розвиток конкретної цивілізації є розкриттям її потенційних можливостей, що містяться в її базових структурах – прафеноменах (О. Шпенглер) або архетипах (К. Юнг). Їх мінлива сталість, що розкриває себе через ідеї-образи та категорії певної культурно-цивілізаційної традиції, забезпечує єдність проявів окремої цивілізації у перебігу її історії [202, с. 771]. Цивілізаційний підхід дозволяє виявити генезис, витoki і зв'язок антропологічних, політичних, економічних, культурних, духовних вимірів політичних явищ і процесів, зокрема розкрити сутність феномену жінки-політика як частини певної цивілізації або важливої рушійної сили її подальшого розвитку.

З першого погляду, феномен жіночого політичного лідерства варто розглядати поза рамками сучасних цивілізацій. З іншого боку, західні і східні традиції сприйняття та самореалізації жінки у політичній сфері мають суттєві відмінності. Як слушно зауважує О. Бабкіна, широкий

загально цивілізаційний підхід необхідний до розуміння демократії не тільки як феномену політичної сфери, але й як широкого загально соціального процесу, як способу організації і функціонування суспільства. Такий підхід передбачає єдність соціологічного та політологічного виміру демократії [15, с. 5]. В умовах демократичних перетворень змінюються стилі поведінки жінки, яка водночас прагне наслідувати західні зразки жіночого політичного руху, та при цьому орієнтується на традиційні, усталені у суспільстві моральні норми, прийняті шаблони.

Російська дослідниця А. Альчук вважає, що вже сам розвиток гендерних досліджень в межах різних наукових напрямків має сприяти утвердженню здобутків в галузі демократії, свободи слова і просвіти. Протистояти архаїчним цінностям варто не лише за допомогою західного досвіду, але й виходячи з місцевих, локальних умов. Інтеграції суспільства та зняттю зростаючої агресії можуть сприяти програми, націлені на роботу з різними групами населення, в тому числі і з малозабезпеченими людьми, роз'яснення їм їх реальних інтересів, надання безкоштовної юридичної допомоги. «Мислимо глобально, діємо локально!» - головний лозунг подібної діяльності, пише дослідниця. Необхідно виявляти і підтримувати групи, що намагаються змінити умови свого існування, опираючись на свої власні сили – наприклад об'єднання багатодітних матерів, учительок, творчих жінок [3, с. 189]. Така програма заходів розвиває соціальну активність населення, сприяє налагодженню соціальної комунікації, зв'язків у суспільстві, формує обриси нового громадянського суспільства, яке є необхідною умовою розвінчування гендерних стереотипів. За прогнозування будь-якого з можливих шляхів цивілізаційного розвитку важливою проблемою залишається питання самоідентифікації жінки, пошук власного місця між глобальними і локальними, етнічними і національними культурами. Дослідження глибинних цивілізаційних контекстів жіночого політичного лідерства складає важливу основу розуміння даного феномену у суспільствах перехідного типу.

Суттєво увиразнюють окреслені вище підходи та категоріальний апарат дослідження жіночого політичного лідерства й інші сучасні стратегії наукового пошуку. На наш погляд, в рамках вивчення феномену жінки як суб'єкта політики, потребують подальшого розвитку та узгодження окремі положення політико-культурного, синергетичного, герменевтичного, політико-антропологічного підходів. Міждисциплінарний підхід передбачає звернення до наукових робіт в області юридичної науки, філософії, філософії політики та права, соціальної філософії, соціології, історії, культурології, психології, тощо. За версією німецького політолога К.Байме ієрархія наук ще існує внаслідок генези дисципліни, через її державну підтримку і громадське визнання. Але зацікавленні у поступі пізнання не визнають такої ієрархії [15, с. 121]. Проблема політичного лідерства історично виникла в соціальній філософії, а також в політичній психології, але потім вона цілком закономірно зайняла провідне місце в сучасній політології. Тому окремі філософські та психологічні методології і надалі є актуальними у вивченні феномену лідерства. Широке і успішне використання цієї методології на теренах сучасної політології дозволяє говорити про виправданість такої практики. Розмаїття підходів до дослідження лідерства лише підтверджують цю актуальність та закономірність. Особливе значення мають праці науковців, що містять теоретичні концепти осмислення лідерства. У даному випадку окремий інтерес становить методологічна побудова теорії: як спрямоване розуміння проблем; чи відводиться жіночому лідерству окрема ніша для досліджень, або воно вивчається як частина більш загальних процесів і типів лідерства. Зазвичай до жіночого лідерства застосовують психологічні та соціально-політологічні моделі. При тому навіть суто політологічний аналіз жіночого лідерства мусить бути максимально розширеним, щоб включити в себе сферу уявлення про традиційні ролі, існуючі образи жінки та її місця в суспільстві. Міждисциплінарний характер даної проблематики передбачає можливість використання в кожному конкретному випадку

того чи іншого методу в залежності від ракурсу наукового дослідження, характеру об'єкту дослідження та особливостей поставлених задач.

Залучені у вивченні феномену жіночого політичного лідерства *методи дослідження* не тільки характеризуються різноманітністю, але і засновані на комплексному підході. Погодимось з позицією І.Варзара, який стверджує, що попередня методологічна орієнтація має враховувати: рівні теоретичного абстрагування та праксеологічного «опредмечування» своїх досліджень; міру співвідношення детермінізму і вірогідності при проведенні досліджень; досить широкий спектр можливостей в інтерпретації результатів пізнання [44, с. 150-151]. В основі наукової методології лежить послідовне застосування тих наукових методів, які повинні відігравати вирішальну роль в отриманні принципово нових дослідницьких результатів. У сучасній «Політичній енциклопедії» метод трактується як засіб перевірки наукових гіпотез за допомогою спостережень і експериментів. Система методів, що вибудовується в рамках кожної наукової дисципліни задає спосіб організації знання про предмет дослідження, визначає міру його включеності у загальну логіку наукового пошуку, а також параметри хронологічних і просторових рамок, тематичних напрямів, прийомів аналізу тощо [202, с. 443].

Для вивчення жіночого лідерства як важливого феномену сучасного суспільства можуть і повинні застосовуватись різні методи дослідження. Сучасний політологічний підхід дозволяє інтегрувати дослідницький потенціал цілої низки наук. Ієрархічну першість тут посідають загальнофілософські методи дослідження. Політологічна, історико-філософська та культурно-антропологічна перспективи дослідження жіночого політичного лідерства дозволили дають можливість розглядати феномен жіночого лідерства у різних теоретичних, історичних, культурних і парадигмальних контекстах. Принципове значення філософського, зокрема діалектичного бачення політичних явищ і процесів полягає у осмисленні взаємозалежності суб'єкт-об'єктних політичних відносин.

Особливий статус філософських методів обумовлений також і тим, що саме вони допомагають окреслити загальну картину світу в його єдності, розкрити сутність жіночого політичного лідерства як частини загальних демократичних процесів у суспільстві.

Для дослідження жіночого лідерства як феномену сучасного політичного життя використовується також сукупність загальнонаукових методів дослідження (які знаходять застосування в більшості галузей сучасної науки), а також спеціально-політологічні методи (які застосовуються тільки в політології). Зокрема вивчення лідерства та його ролі в механізмах політичної системи, співвіднесення із іншими її частинами супроводжують методи аналізу, синтезу, диференціації, узагальнення, індукції, дедукції, абстракції, конкретизації, термінологічного аналізу та операціоналізації понять. Використання цих загальнонаукових методів сприяє уточненню категорій та основних вимірів жіночого лідерства. В аналізі типів лідерів та стилів лідерства також найбільш часто використовуються структурні методи, методи узагальнення, порівняння.

Чимало методів традиційних галузей наук набули подальшого розвитку у спеціально-політологічній перспективі. Такими зокрема стали політико-системний аналіз, політична компаративістика, структурно-функціональний метод, метод інтерпретації політичних подій, соціально-політичний експеримент, метод контекстуального аналізу понять, тощо. З правил побудови методології наукового дослідження відомо що, кожний з об'єктів наукового дослідження потребує свідомого застосування не тільки найбільш відомих загальнонаукових методів дослідження, але й свідомого застосування якихось особливих методів, специфічних саме для цього об'єкта дослідження.

Практика застосування порівняльних методів у політологічних стратегіях дозволяє співставити різні наукові теорії, відомі на сьогодні з досліджень лідерства як концепту. Порівняння теоретичних побудов дають

можливість уточнити понятійний апарат дослідження, а також зробити висновки стосовно ставлення до проблеми жіночого лідерства в сучасній українській ситуації. Використання методів порівняльно-критичного аналізу дає можливість проаналізувати практично безмежну кількість фактів, які репрезентують різні сфери політичної культури, ефективно співставляючи їх із різними фактами сучасного політичного життя суспільства. Порівняльні методи ефективні при детальному вивченні феномену жіночого лідерства в цілому, а також його специфічних рис, що притаманні сучасній українській суспільно-політичній ситуації.

Системний підхід, характерний для міждисциплінарних досліджень, які суміщують в собі варіації підходів різних гуманітарних наук. У дослідженнях суб'єкт-об'єктних відносин системний підхід передбачає розгляд політичної системи як цілісного складноорганізованого механізму. Системний аналіз політики дає можливість проводити аналіз конкретно-історичної періодизації в парадигмі суспільного розвитку та ментальних змін. Методика застосування системного підходу до вивчення політичних явищ і процесів полягає у виявленні набору загальноструктурних характеристик, які відрізняють специфіку даної суспільно-політичної проблеми, елементів і компонентів розвитку суспільства, та зробити інваріантну реконструкцію ходу і результатів політичних процесів, що дозволяє простежити розкриття загальносистемних характеристик в історичній конкретиці.

Історичний метод дає можливість дослідження парадигмальних і дискурсивних змін ставлення до жіночого лідерства, а також тих особливостей сучасної української політичної та ментальної ситуації, які багато в чому детермінують ставлення до жіночого політичного лідерства. Мова йде в першу чергу про те, що політичне лідерство, а також найзначніші прояви його в різних суспільних та політичних ситуаціях не можуть залишатись зовсім незмінними протягом усього перебігу історичних змін в суспільстві, що й обумовлює конкретні методологічні

проблеми. Маючи власну логіку історико-суспільного розвитку, сутнісні прояви жіночого лідерства в різних локальних випадках могли відігравати відмінну роль у суспільстві. Нерідко їм дають прямо протилежну оцінку. Такі обставини функціонування жіночого лідерства створюють особливо нагальну необхідність послідовного аналізу сутності різних проявів жіночого лідерства на різних стадіях існування та розвитку суспільства, а також політичної культури.

У теоретичну основу сучасних досліджень, предметом яких є політичне лідерство та його різноманітні прояви, покладені принципи науковості, об'єктивності, історизму, плюралізму, цілісності, системності, діалектики, соціального детермінізму, комплексності. У цій системі вихідних світоглядних, дослідницьких положень відображаються особливості власне політолого-пізнавального процесу, а також специфіка конкретного предмету дослідження.

Висновки до першого розділу

Історіографічний огляд проблематики політичного лідерства дозволяє зробити висновок про досить високий рівень наукового інтересу до згаданого предмету дослідження. Політичне лідерство завжди привертало увагу представників світової політико-філософської думки. Традиційно при розгляді даної проблематики звертаються до теорій античних мислителів, середньовічних політичних філософів, представників політичної думки Нового часу. Сьогодні поняття політичного лідерства розглядається як багатогранний соціальний феномен та як складна теоретико-прикладна проблема. У політичній, філософській, правовій, історичній, соціологічній думці відтак вже сформувалася певна традиція дослідження цього явища, що повинна бути врахована у подальших теоретичних і прикладних розробках. Сучасні західні концепції політичного лідерства побудовані на ідеях Д. Бернса, Ж. Блонделя,

М. Вебера, Г. Ласвела, Р. Міхельса, Е. Тоффлера, Р. Стогділа, М. Дж. Херманна та ін.

Зі здобуттям Україною незалежності відповідна тематика знайшла своє відображення практично у кожному підручнику, навчальному посібнику, довідково-енциклопедичному виданні з політології, у індивідуальних і колективних монографіях, багатьох періодичних фахових виданнях. Питання політичних еліт і лідерства обговорювались на міжнародних конгресах політологів, численних наукових конференціях, методичних семінарах, круглих столах всеукраїнського та міжнародного рівня. У сучасних наукових виданнях з проблем політичного лідерства окреме місце відводиться суспільно-політичним ідеалам і прагненням М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Липинського, М. Міхновського, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Донцова та ін. вітчизняних мислителів минулого, які вдавалися до характеристики і побудови портретів політичних лідерів свого часу та їх попередників, зважували здобутки й прорахунки видатних діячів минулого, давали оцінки і прогнози щодо ролі особистості у суспільно-політичному розвитку країни.

Базові теоретичні напрацювання, основи політологічної дискусії з питань політичного лідерства у незалежній Україні заклали роботи В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, О. Булавіна, М. Головатого, В. Головенько, В. Горбатенко, Б. Кухти, А. Пахарєва, Ф. Рудича, С. Рябова, В. Селіванова. Подальші наукові здобутки у галузі лідерології можна умовно розподілити за домінуючою у них тематикою. До характерних рис політичного знання у сучасній Україні можемо віднести розуміння проблематики політичного лідерства як невід'ємної політичної еліти (у працях М. Михальченка, О. Логвиненка, В. Добіжі, І. Похило та ін.). Вітчизняні дослідники часто пов'язують основні функції, типи, а також характер проявів політичного лідерства з процесами демократичної трансформації та політичної модернізації сучасного українського суспільства (у ряді наукових статей Г. Зеленько, Н. Коненко, С. Осипової,

Ф. Рудича, О. Симоненко, О. Траверсе та ін.). Дослідники І. Кресіна, А. Коваленко, Р. Молибога, Є. Перегуда розкривають політико-правові суперечності між демократичними прагненнями та реаліями політичного лідерства та владних відносин в Україні. Спроба цивілізаційного та політико-культурного підходу до проблеми реалізована у працях О. Гужви, І. Галяс, Р. Балабана, С. Брехаря, О. Дергачов, І. Климкової, Л. Копитової, Л. Кочубей, Т. Кравченко, Ю. Левенця, Е. Щербенко та ін. Помітний науковий інтерес серед вітчизняних науковців (В. Біленко, К. Ващенко, С. Денисюк, В. Горбатенко, В. Корнієнко, І. Похило, Г. Почепцов, Н. Трач та ін.) викликають прикладні аспекти політичного лідерства, особливе місце серед яких відводиться політичній іміджології.

Загалом, до вивчення феномену лідерства історично склалося багато підходів, які були спрямовані на аналіз різних аспектів та проявів лідерства: вивчення зв'язку політичного лідерства з політичною культурою суспільства, соціальних груп та окремих індивідів; вивчення психологічних особливостей лідерської поведінки; дослідження зв'язків політичних лідерів із їх оточенням; осмислення ролі та значення політичного лідера у суспільстві. Феномен жіночого політичного лідерства досі викликає резонансні наукові та суспільно-політичні дискусії, а відтак потребує належного теоретичного та методологічного висвітлення у сучасній політологічній літературі. Наукові пошуки у галузі гендерних аспектів політичного лідерства цілком відповідають новітнім тенденціям розвитку як соціогуманітаристики в цілому, так і сучасної теорії лідерства зокрема.

Категоріальні і методологічні зауваги до вивчення проблематики жіночого політичного лідерства передбачають насамперед огляд ширших суспільно-політичних контекстів: розуміння жінки як активного учасника політичних відносин та процесів, співвідношення суб'єктів та об'єктів політичного життя суспільства, політичної діяльності та політичної участі індивіда, основних векторів демократичних перетворень.

Аналіз становлення та діяльності жінок-лідерів у системі політико-владних відносин досі розвивається передусім у рамках сучасних гендерних студій. Відтак можливості реалізації управлінських задатків розглядаються у системі категорій «гендерні очікування», «гендерні стереотипи», «гендерний баланс», «гендерні ролі», «партнерство чоловіків і жінок», «гендерна симетрія», «рівність статей», «гендерна політкоректність», «рівність прав» та «рівність можливостей» тощо.

Проблематика гендерних досліджень у сучасній політичній науці набуває помітного значення, що обумовлено соціальною значимістю гендерних знань, процесами демократизації українського суспільства, а також новими можливостями і перспективами, які відкриваються крізь призму розуміння жіночих і чоловічих ролей у політиці. Подібні дослідження сприяють розумінню закономірностей політичної поведінки і політичної діяльності людей, обумовлених їх належністю до різних соціальних груп (за критеріями статі і сексуальності); політичних рішень, тактики і стратегії політики щодо представників різних гендерних груп; можливостей та перспектив різних суб'єктів політики, пов'язаних з їх гендерним статусом тощо. Політологічні дискусії навколо гендеру успішно розвиваються зусиллями вітчизняних науковців (Т. Булавіна, О. Галанець, С. Гаращенко, І. Жерьобкіна, Л. Кормич, С. Денисюк, Г. Дідух, М. Дроздова, Е. Луценко, Ю. Мислюк, Т. Мельник, С. Пасталиця, Я. Свиридюк, Т. Семигіна, О. Скар, Т. Слабчук, Л. Трофименко, В. Фесенко та ін.).

Разом з тим окреслені методологічні перспективи не вичерпують всієї глибини дослідження феномену жінки як суб'єкта політики. Осмислення проблематики політичного лідерства в сучасній політичній науці органічно пов'язане з аксіологічною тематикою. У багатьох впливових концепціях основні риси жінки-політичного лідера, або поняття лідерства в цілому інтерпретуються через існуючу систему цінностей. Важливий внесок у розвиток сучасних вчень про політичні відносини і процеси, зокрема й

сутність суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин у політиці, реалізований в рамках цивілізаційного підходу. Можливості керівництва і лідерства жінки залежать від конкретно-історичних епохи, культурних контекстів, прийнятих суспільних норм, що особливо актуально у перехідні періоди політичного розвитку.

Суттєво увиразнюють подібні підходи, а також відповідний категоріальний апарат дослідження жіночого політичного лідерства й інші сучасні стратегії наукового пошуку: мережевий, політико-культурний, синергетичний, герменевтичний, політико-антропологічний підходи. Міждисциплінарний характер досліджень феномену лідерства дозволяє говорити про ґрунтовні напрацювання, що поєднують досягнення різних напрямів наукового знання.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЖІНОЧОГО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

2.1. Сучасна жінка-лідер у структурі політичної еліти: авторитет і можливості впливу

В умовах сучасних демократичних перетворень змінюється сутність та характер політичної еліти. Правила жорсткої конкуренції передбачають вступ або вихід з еліти залежно від особистого успіху або поразки кожного, незважаючи на його соціальне походження чи матеріальну забезпеченість. Процеси демократизації також включають у себе зростання попиту суспільства на людей, які мають перевагу над іншими у професіоналізмі, інтелекті, моральних чеснотах, соціальній активності, тоді як соціальне походження в сучасних умовах лише забезпечує сприятливі стартові умови для набуття елітарних рис, необхідних для досягнення успіху в конкурентній боротьбі. Оновлення політичних еліт в добу демократизації позначається й зростанням ролі, авторитету та можливостей впливу на ці відносини і процеси жінок.

Передусім розкрити роль жінки-лідера в політичних елітах суттєво допомагають сучасні інтерпретації та теорії політичних еліт, а також їх основні класифікації, запропоновані у концепціях відомих західних і вітчизняних політологів. Сам термін «еліта» у сучасних наукових доробках, зокрема й сучасному фаховому довіднику політолога – «Політичній енциклопедії», трактується як ті провідні верстви суспільства, які реально здійснюють керівництво суспільством і державою, або досягли визначних успіхів у важливих галузях суспільного життя, а також мають певні інтелектуальні чи моральні переваги над іншими соціальними групами. Залежно від того, які саме функції здійснює еліта у суспільстві, прийнято поділяти її на господарську, духовно-інтелектуальну, а також

політичну. Іноді деякі з сучасних авторів окремо виділяють також військову еліту. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери; до духовно-інтелектуальної - провідні науковці, діячі мистецтва та священнослужителі; до політичної - визначні державні та політичні діячі. Військову еліту утворюють провідний генералітет армії та флоту, а також найвища ланка військових чиновників, якими є штабні управлінці. Слід відзначити, що в окремих країнах, що розвиваються, роль військової еліти в політичному житті держави може бути досить помітною, а іноді взагалі вирішальною [202, с. 238-239].

Політична еліта є здебільшого добре організованою групою, яка здійснює владу в суспільстві (в такому випадку її прийнято називати правлячою елітою) або ж перебуває в опозиції до правлячої верхівки (в цьому разі її називають контрелітою). Політична еліта бере участь безпосередньо або опосередковано у прийнятті й організації виконання політичних рішень. Про природу і місце політичної еліти у суспільстві дозволяють судити основні положення сучасних концепцій еліти, серед яких політологи традиційно вирізняють моністичну і плюралістичну.

Моністична концепція еліти була сформульована у працях добре відомих у сучасній політології науковців В. Парето, Р. Мілса, П. Бірнбаума. В. Парето виділив такі основні риси еліти, які, на його думку, властиві для неї. По-перше, еліта завжди повинна бути однорідною. Еліта достатньою мірою повинна усвідомлювати, що вона є прошарком, відокремленим від власного суспільства, вона об'єднана спільністю соціального походження та політичного досвіду, а також відзначається солідарністю при захисті власних інтересів. По-друге, еліта має зверхність над масами, що виявляється насамперед у таких елітарних психологічних якостях, як енергійність, мужність, добродієність. Втрата елітою цих якостей призводить до її занепаду. По-третє, всередині еліти відбуваються такого роду зміни, які прийнято називати циркуляцією еліт, під час яких вона змушена допускати у свої ряди нових членів і зберігати панування,

або чинити опір структурному і кадровому оновленню, що призводить до революції. Революція, згідно з вченням В. Парето, постає зміною еліт та їх боротьбою: правлячої еліти та потенційної еліти (тобто контреліти), яка досить часто маскується, проголошуючи свої гасла від імені народу [312].

Загалом же соціальна структура, за В. Парето, набуває наступного вигляду: нижчий клас (тобто не еліта), та вищий клас (поділяється на дві частини: правляча еліта; неправляча еліта). Вчений вважав, що постійне (але помірне) оновлення правлячої еліти вихідцями з неелітних груп дозволяє знімати (або суттєво зменшувати) суспільну і політичну напругу в суспільстві, запобігаючи тим самим розгортанню соціальних конфліктів. Еліта має відрізнятись від інших соціальних груп сукупністю позитивних характеристик, за відсутності яких їй загрожує занепад. В. Парето також вважав, що еліта, як правило, має природну здатність до свого оновлення: «... правлячий клас відновлюється не тільки кількісно, але, що більш важливо, і якісно, завдяки сім'ям з нижчих класів». Весь історичний процес В. Парето схильний був розглядати як такий, що залежить від процесу циркуляції основних типів еліт: еліти, на його думку, виникають з нижчих шарів суспільства і в ході боротьби здатні підійматись вище, там вони розквітають і в кінці кінців вироджуються, знищуються та зникають [312]. Тобто історія для В. Парето – це історія привілейованих меншостей, що в результаті боротьби змінюються одні одними.

Не менш відомий італійський дослідник Г. Моска наполягав на визначній ролі переваги влади меншості над більшістю, розглядаючи цей механізм як основний в політичній теорії та практиці. Влада усякої меншості, на його думку, непереборна для будь-якого представника більшості, що протистоїть тотальності організованої меншості. Також Г. Моска зазначав важливу рису існування еліт: це схильність еліти до закріплення своїх позицій у суспільно-політичному житті через успадкування. Він був переконаний в тому, що всі правлячі класи прагнуть стати спадковими, якщо не за законом, то фактично. Тому однією з

найбільш важливих рис політичної еліти, на думку Г. Моска, є аристократизм [166, с. 187-189]. Поділ на еліту і маси спостерігається в будь-якому суспільстві, незалежно від існуючого політичного режиму та стану суспільства. Вся система влади завжди контролюється панівною верхівкою - елітою. З розвитком концепції Г. Моски поширеним стало положення про дві форми еліти: аристократичну (закриту) і демократичну (відкриту). Перша з них постає надзвичайно консервативною, відкидаючи будь-які зміни в своїх лавах, друга – допускає обмежені поповнення вихідцями з інших соціальних груп.

Традиційно сучасні елітистські концепції доповнюють праці Р. Міхельса, котрий вважав, що еліта організується та консолідується, керуючи масою. Він досліджував громадські організації, зокрема серед них політичні партії і стверджував, що перехід до елітарної структури є неминучим результатом еволюції для будь-якої політичної організації. На його думку, формальна спеціалізація, що є необхідним наслідком еволюції будь-якої організації, породжує необхідність професійного керівництва [165, с. 58-59].

Помітний внесок у сучасне вчення про політичні еліти здійснив Р. Міллс, який характеризує американську політичну еліту, стверджував, що вона складається щонайменше з трьох верхівок — власне політичної (президент та віце-президент, державний секретар, президентські радники, вищий щабель державної адміністрації), економічної (керівники транснаціональних корпорацій, вищий менеджмент), військової (командування та стратеги Пентагону). Дослідник вказував на таку основну рису еліти: спільність шляхів досягнення соціального статусу, яка виявляється у тому, що вищі верстви американського суспільства мають кращі стартові умови, ніж інші соціальні групи, для здобуття елітарної освіти та власного збереження й відтворення через потомство. Крім того, Р. Міллс звернув увагу на взаємозамінність американської еліти, суть якої полягає в тому, що будь-

який член економічної верхівки може перейти до політичної верхівки, а також навпаки. Взаємозамінність розкриває механізм утворення та функціонування політичної еліти. Ядро еліти, що має владу, складається, на думку Р. Міллса, насамперед, із тих людей, що вільно переходить від командних ролей у верхах однієї із пануючих ієрархій до тих же ролей в іншій ієрархії [161, с. 397].

На думку Р. Міллса, утворенню еліт сприяє, по-перше, повалення професійних партійно-політичних діячів; по-друге, штучно утворений глухий кут, у якому опинилися державні законодавчі органи в результаті безперервних зіткнень між відокремленими місцевими інтересами; по-третє, практично цілковита відсутність такого державного, а також громадського апарату суспільства, який представляв би собою нейтральне і у той же час політично повноцінне джерело ідей та адміністративного досвіду; по-четверте, все більш зростаюча офіційна секретність, під приводом якої важливіші рішення виносяться без схвалення громадськості [161, с. 408]. Р. Міллс досліджував умови утворення політичної еліти. Він аналізував у своїх роботах американський матеріал, проте подібна схема може бути успішно застосована і до сучасних українських реалій. Невипадково дослідник П. Бірнбаум поширив вчення про політичні еліти Р. Міллса на сучасне йому французьке суспільство. На думку П. Бірнбаума, еліта є закритою соціальною групою, яка передає своє становище із покоління до покоління через механізм соціалізації — сімейне виховання та систему освіти. Крім цього, П. Бірнбаум звернув увагу також на переміщення еліти. Він зазначав, що переміщення еліти відбувається з апарату державного управління не тільки у державний, а й у приватний сектор економіки.

Прихильники плюралістичної теорії еліти критично ставляться до розуміння керівної еліти як однорідного прошарку суспільства якому властиве самовідтворення. Прихильники цієї концепції вважають, що у суспільстві існує багато політичних еліт, які змагаються між собою за

владу. Найвідомішими представниками цієї концепції традиційно називають Р. Даля та Р. Арона. Прихильники плюралістичного погляду вказують на те, що демократичні механізми влади достатньою мірою забезпечують конкуренцію і тим самим доступ до неї представників інших соціальних верств. Така конкуренція між елітами, на думку плюралістів, дає змогу різним соціальним групам впливати на процес прийняття політичних рішень, оскільки вони можуть вибрати ту еліту, яка краще врахує їхні інтереси.

Аналізуючи сутність політичних еліт, їх роль в суспільстві, слід враховувати також конкретно-історичні етапи суспільного розвитку. Кожний з типів суспільства, залежно від історичної епохи, мав власні критерії оцінки еліт. У країнах Стародавнього Сходу належність до еліти обумовлювалась винятково соціальним становищем: сам факт народження людини у знатній сім'ї надавав їй визначальні привілеї. Така еліта була замкненою групою і майже не піддавалась зовнішнім впливам. Подібне становище було також і у часи європейського середньовіччя, коли належність до цих прошарків обумовлювалась соціальним походженням людини. У буржуазному суспільстві, в якому були скасовані феодалські привілеї, на місці родових еліт з'явилися фінансово-промислові олігархії.

В умовах сучасного розвинутого західного суспільства до еліти можуть належати люди, які володіють не тільки багатством, а й високим інтелектом. Правила жорсткої конкуренції передбачають вступ або вихід з еліти залежно від особистого успіху або поразки кожного, незважаючи на його соціальне походження чи матеріальну забезпеченість. У випадку справжньої конкуренції швидко зростає попит суспільства на людей, які мають перевагу над іншими у професіоналізмі, інтелекті, моральних чеснотах, соціальній активності, а соціальне походження в сучасних умовах лише забезпечує сприятливі стартові умови для набуття елітарних рис, необхідних для досягнення успіху в конкурентній боротьбі.

Аналізуючи поняття «еліта», а також її структуру і роль у суспільстві, потрібно згадати також поняття «квазіеліта». Квазіеліту називають також «псевдо елітою», «анти елітою», «охлократичною елітою». Квазіеліта — це група людей, яка займає провідні позиції в політичній системі, однак не відповідає сучасній моделі елітарних рис, вона не здатна виконувати належним чином свої функції. Такого роду еліта компенсує свою професійну неспроможність, а також інтелектуальну вбогість активною популістською діяльністю; намагається використовувати інстинкти і стереотипи натовпу у власних інтересах. Вона може існувати в будь-якому суспільстві, однак тоталітарний суспільний устрій дає для існування квазіеліти найбільші можливості.

На основі певних елітарних рис у контексті конкретного історичного суспільства, а також політичного режиму політичні еліти прийнято поділяти на різні типи: еліти відкриті і закриті, еліти легітимні і нелегітимні, а також еліти фрагментарні, нормативно та ідеологічно інтегровані [202, с. 239].

До відкритого типу належать еліти, які мають високу горизонтальну і вертикальну мобільність, тобто здатність поповнюватися за рахунок вихідців як з різних елітних груп, так і з соціальних низів. Сходження на вищій щабель елітної ієрархії в такому випадку забезпечується високими професійними, а також моральними якостями. У закритих елітах поповнення рядів завжди відбувається дуже повільно, доступ до закритих еліт завжди дуже заформалізований та ускладнений. У таких елітах при доборі кадрів акцент зміщується не стільки на професійні якості претендентів, скільки на їхню відданість системі чи вождю. Такого типу еліти найчастіше переважають в тоталітарному суспільстві.

Легітимними можуть вважатись тільки ті еліти, які отримали владу при добровільній підтримці широких верств населення і можуть забезпечити тривале збереження високого рівня їх довіри, а нелегітимними — ті, що панують над більшістю за допомогою примусу,

насилюства та демагогії. Якщо поділ існуючих еліт на еліти відкриті та закриті, еліти легітимні та нелегітимні розкриває спосіб їх формування, а також зв'язок еліт з іншими соціальними групами, то поділ еліт на еліти фрагментарні, нормативно й ідеологічно інтегровані розкриває їхню роль в інтеграції суспільства.

Ті еліти, які політологи зараховують до фрагментарних еліт, мають низький рівень структурної інтеграції та невелику здатність до консенсусу з приводу вибору та збереження основних суспільних цінностей і норм. Вони, як правило, не можуть забезпечувати досягнення стабільності суспільства. Нормативно інтегровані еліти характеризуються високим рівнем консенсусу в основних правилах політичної та суспільної діяльності і тому вони здатні забезпечувати достатньо високий рівень стабільності суспільства і державних інститутів. Ідеологічно інтегровані еліти також прагнуть забезпечувати стабільність суспільства завдяки жорсткому партійному та поліційному контролю за їх дотриманням.

За ідеологічними цінностями політологи поділяють еліти на еліти демократичні, ліберальні, тоталітарні й авторитарні. За видами політичної діяльності еліти поділяються на еліти державні, регіональні, місцеві і партійні [145]. Сучасні політологи вважають доцільним класифікувати політичні еліти так само, як і політичних лідерів за їх професійними та соціальними рисами, а також за їх груповими функціями у контексті різних політичних ситуацій.

У політології також розглядається феномен лідерства як репрезентатора групи, котра має певний політичний інтерес. Деякі дослідники (Т. Парсонс , Ю. Дженінгс та ін.) прямо стверджують, що можливості політичного лідера, а також його успіх чи невдача чітко обумовлені інтересами та можливостями тієї групи, до якої він належить, і чий інтереси захищає.

Оскільки жінка-політичний лідер є особою, яка займає перші позиції у політичних структурах суспільства: державній владі, органах місцевого

самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо, жінку-політичного лідера було б неправильно розглядати окремо від відповідної політичної еліти. Справжнє значення жінки-політичного лідера завжди може реалізуватись не тільки через її особисті риси як політика, але також і через рівень організації її команди, що стає все більш необхідною частиною політичної еліти.

Можливості власної команди політика залежать як від самого лідера, так і від ресурсів відповідної політичної еліти, чиї інтереси репрезентуються цією групою. Можна вважати, що ефективність роботи команди політика залежить не тільки від її структурованості, але й від взаємодії з нею політика-лідера.

Становлення жінки як політичного лідера залежить від способу формування лідерства. Фактично мова йде про її входження в політичну еліту. Особливо яскраво зв'язок з елітою помітний у випадку бюрократичного способу формування лідерства. Адже бюрократичний спосіб передбачає формування лідера вузьким колом осіб за певними, чітко заданими критеріями (партійність, особиста відданість системі, вождю). За антрепренерським способом формування лідера він, навпаки, повинен формуватись у гострій публічній конкурентній боротьбі, де вирішальним чинником постає імідж та інтерпретація вчинків самої особи, яка змагається за лідерство.

Деякі політологи схильні цілком ототожнювати політичних лідерів з політичною елітою. Найбільш послідовно таку позицію займав, наприклад, Г. Ендувайт, який категорично стверджував, що саме політична еліта виконує в сучасному суспільстві роль, яка звичайно призначається для політичного лідера [290]. Проте не всі політологи пов'язують феномен політичного лідерства з елітою. Достатньо згадати погляди М. Вебера, який, навпаки, протиставляв справжніх політичних лідерів наявним політичним елітам [147, с. 149]. Очевидно, що жінка-політичний лідер - це особа, яка займає провідні позиції у політичних структурах суспільства:

державній владі, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо. Помилково, на наш погляд, розглядати її окремо від відповідної політичної еліти. Тим більше, що справжнє значення політичного лідера завжди може реалізуватись не тільки через особисті риси, але також і через рівень його команди, яка є важливою частиною політичної еліти.

На думку багатьох політологів, в якості важливої основи політичного лідерства слід розглядати феномен впливу одних людей на інших людей. Питання впливу і впливовості політологи, соціологи і психологи майже одноголосно зараховують до найважливіших якостей лідерів. Враховуючи це, потрібно проаналізувати міркування тих дослідників, котрі вже звертали особливу увагу на особливості політичного лідерства у такому контексті, зокрема як це стосується можливостей визначення та осмислення феномену впливу політичних лідерів на інших людей [202, с. 405].

Власне владні суспільно-політичні відносини визначають як системи впливу. Нерідко лідерські здібності окремих людей виводять з можливостей цих людей переконувати інших, а також впливати на них з певною метою, зокрема керувати ними. Поняття «політичного авторитету» найчастіше супроводжує визначення влади і дає достатні пояснювальні можливості, з якої причини одні люди цілком добровільно підкоряються владі інших людей і згодні на їх керування. Поняття авторитетних повноважень влади в будь-якій політичній суспільній системі означає в першу чергу те, що переважна більшість людей в цьому суспільстві готові більш-менш добровільно дотримуватись нормативних установок, приймати політичні, соціальні та економічні результати такими, якими їх бачать представники влади, а також виконувати вказівки тих посадових осіб, які здійснюють політичне керівництво суспільством.

Поняття впливу в більшості випадків прийнято пов'язувати із поняттям «особистої авторитетності» того чи іншого політичного лідера, із

впливовістю певних політичних угруповань або ж із загальною впливовістю всієї існуючої системи організації політичної влади в тому чи іншому суспільстві. Разом з тим, цілковите ототожнення понять «впливовість» і «авторитетність» могло б призвести, на нашу думку, до появи суттєвих помилок в інтерпретації цих важливих феноменів суспільно-політичного життя.

У вітчизняній політологічній думці впливовість жінок - політичних лідерів найчастіше пов'язують з уявленнями про пріоритетність соціальних, а також економічних потреб суспільного життя. Загалом такого роду уявлення відповідають тій традиції, яка склалась на основі марксизму в Україні ще в радянській період і до теперішнього часу зберігає свою чинність. До сьогодні у вітчизняній політології ще дуже поширена думка, що видатні політичні лідери можуть з'являтися тільки у результаті, а також тільки у відповідь на загальні потреби суспільного розвитку тієї чи іншої країни. Звідси випливає висновок, що діяльність політичних лідерів може бути тим більш успішною, чим правильніше ці політичні лідери здатні усвідомлювати існуючі потреби суспільства: саме вплив особистості на соціальний прогрес завжди здійснюється у межах дії його закономірностей.

Одночасно окремі вітчизняні політологи визнають, подібно до західних науковців, що індивідуальні якості політичного лідера також можуть накласти більш або менш вагомий відбиток на соціальний розвиток.

У своїй концепції, Г. Лебон підкреслював, що маси ніколи не дають себе переконати доказами, але одними тільки деклараціями, і авторитет цих декларацій залежить від тієї принадності, яку має той, хто їх висловлює [143, с. 108]. Г. Тард, для якого основним поняттям було наслідування, також говорив про вплив політичного лідера на натовп за допомогою принадності. Цей феномен Г. Тард пояснював прагненням натовпу наслідувати популярного політичного лідера [249]. Подібні

міркування стосовно наслідування лідерів висловлював також Л. Бернад [297, с. 641-642]. Хоч М. Вебер багато в чому протиставляв свою політологічну концепцію вченню про еліти Г. Лебона, він також звертав увагу на можливості впливу, вважаючи, що політика взагалі означає насамперед прагнення до впливу на владу [143, с. 646]. Д. Бернс пояснював лідерство переважно як вплив, вважаючи, що в екстремальній ситуації політичний лідер виявляється здатним змінювати поведінку своїх прихильників [298].

Подібною була також точка зору Ж. Блонделя, який безпосередньо пов'язував політичне лідерство з владою, яку він фактично розумів як вплив [31, с. 397]. Ж. Блондель стверджував, що політичне лідерство завжди є взагалі чимось значно більшим, ніж просто аналізом ситуації та прийняттям рішень. Політичне лідерство, на його думку, обов'язково включає в себе також здійснення тиску на розум та енергію тих людей, яким треба буде зіграти свою роль у реалізації політичних дій [32, с. 22].

Переважно як вплив розумів політичну владу С. Ліпсет. Розглядаючи владу як систему впливів, вчений стверджував, що якщо певна соціальна група або ж клас впливають на ті, чи інші рішення органів державної влади, то вони тим самим реалізують свій доступ до влади [310, с. 77].

Нерідко поняття «авторитету» пов'язується із поняттям «легітимності». Авторитетні повноваження державної чи політичної влади можна характеризувати як вплив, що заснований першочергово на понятті легітимності. Мова йде в даному випадку про поняття легітимності в тому класичному значенні, у якому це поняття використовував у своїй відомій концепції М. Вебер [47]. Легітимність досить часто пов'язують з владою, що впливає на суспільне життя за допомогою авторитету. Так, А. Турен, наприклад, виводив концепцію політичного авторитету з теорії легітимності влади. Крім того, А. Турен виділяв також три різновиди авторитету. Ці три різновиди авторитету можуть існувати в різних видах

суспільства: демократичний (представницький), інтегруючий та репресивний [319, с. 62].

Дослідник Т. Парсонс підкреслював, що вся система влади в суспільстві, що будується не за родинними критеріями, повинна ґрунтуватись тільки на авторитеті. В суспільстві, де існує наймана праця, а також професійна зайнятість, голова вже не може більше контролювати виробництво в рамках своєї ролі, що визначається спорідненістю. З цієї причини організація, що виробляє, повинна, на думку вченого, розробити таку систему авторитету, яка не вкорінена в системі спорідненості [313].

Проте іншим дослідникам видається більш слушним розмежування влади і авторитету. М. Альбек, наприклад, вважає, що влада та авторитет повинні вважатись суспільними явищами різного порядку, і що вони представляють в рамках структури суспільства свого роду нижчий та верхній рівні. Влада, згідно з М. Альбекм, є силою фізичною, матеріальною, вона, на його думку, становить фізико-біологічний рівень буття соціуму. В протилежність цьому авторитет, як вважав М. Альбек, постає лише аксіологічним судженням про цінність. Вчений виходив у своїх міркуваннях з того, що авторитет відноситься до сфери свідомості, а також виключає в принципі всяку матеріальну владу. Влада, на думку дослідника, без авторитету є цілком можливою, але навпаки – ні [305, с. 27-29]. Інакше кажучи, авторитет в системі влади постає важливим ціннісним аспектом.

Нерідко в політології зустрічається така точка зору, згідно з якою особистий авторитет лідера сприймається в якості необхідної основи всієї системи політичної влади в суспільстві. Однак існування такого роду теорій зовсім не потрібно розуміти як цілковите ототожнення понять авторитету і влади. Так, Л. Салерон, наприклад, стверджував, що саме авторитет завжди є основою влади, тоді як протилежна залежність постає неможливою; власне влада (політична, соціальна, економічна тощо), на

його думку, сама по собі ніколи не може бути основою авторитету [314, с. 23].

В політології існувала також концепція авторитету як одного з природних явищ. Такими, зокрема, були міркування М. Дюверже, який стверджував, що та соціальна реальність, яка відома безпосередньо сучасним людям, містить в собі ідею влади, а також авторитету. За його словами, в суспільстві влада постає як феномен настільки ж природній у своїй основі, якими, наприклад, є вода, вогонь, град в фізичному універсумі [300, с. 17].

Вплив жінки-політичного лідера може реалізовуватись, зокрема, через її особисту принадність (природну чи штучно створену), що викликає у натовпу бажання наслідувати. Деяким дослідникам видається більш слушним рішуче розмежовувати поняття влади та авторитету. Влада та авторитет в такому випадку вважаються суспільними явищами різного виміру, які повинні репрезентувати в межах структури суспільства свого роду нижчий та вищий рівні. В такому випадку влада стає силою фізичною, вона утворює фізико-біологічний рівень буття. В протилежність цьому авторитет постає лише аксіологічним судженням про цінність.

Іншою формою політичного впливу постає здатність лідера цілеспрямовано направляти і змінювати поведінку своїх послідовників. На думку відомих політологів можна виділити три основні форми політичного авторитету: демократичний (або представницький), інтегруючий та репресивний – всі вони є важливими складовими структури політичної влади. У політології також розглядається феномен політичного лідера в якості репрезентатора якоїсь певної групи. При цьому мається на увазі, що будь-яка група обов'язково повинна мати свій наперед визначений політичний інтерес.

В сучасних демократичних політичних системах проблема жіночого лідерства постає надзвичайно важливою. У політичній науці склалось уявлення про те, що політичний лідер повинен бути особою, яка здатна

займати і утримувати перші позиції у різних політичних структурах: державній владі, органах місцевого самоврядування, а також в політичних партіях, групах тиску тощо. Ми в своєму дисертаційному дослідженні будемо дотримуватись саме такого розуміння феномену політичного лідерства. Однак досить очевидно, що в багатьох випадках також існує зворотня залежність політичного лідера від основної маси його прихильників, а також від його послідовників, що вже давно підкреслюється багатьма представниками політологічної думки. Тобто коли мова йде про вертикальні відносини влади, потрібно враховувати їх складний та неоднозначний характер. У крайніх випадках розбалансованості таких вертикальних структур влади можливе виникнення конфліктних, або й кризових ситуацій у системі існуючих владних відносин. Мова йде як про принципові можливості виникнення серйозних конфліктів як між особою політичного лідера та його командою, так і про можливість гострих та тривалих конфліктів між лідером та широким загалом людей, або ж між лідером та тими соціальними групами, на підтримку яких може орієнтуватись даний політичний лідер, а також його команда.

З певними застереженнями можна визнати, що в сучасних розвинутих західних демократичних політичних системах політичний лідер повинен сформуватись в умовах по-справжньому гострої конкурентної політичної боротьби. А ця обставина дійсно передбачає наявність високих професійних, інтелектуальних та моральних якостей у всіх потенційних політичних лідерів. В таких умовах кожному політичному лідеру дійсно стають вкрай потрібні велика енергія, рішучість, твердість, розум, а також характер. При цьому слід визнати, що ще більшою мірою ці якості характерні лідерам авторитарного типу. Авторитарне лідерство досягається, як правило, в набагато більш жорсткій та рішучій, ніж в умовах демократії, боротьбі за владу. Тим більше, що авторитарна система

влади завжди вимагає від лідерів такого типу досить великих зусиль для збереження свого існування.

Поняття «боротьба за владу» набуває в таких випадках буквального, а не переносного значення. Авторитарне політичне лідерство передбачає досягнення одноособової політичної влади та її утримання. З самого поняття «одноосібної політичної влади» неминуче випливає монополізм політичного лідера у прийнятті всіх важливих політичних рішень, які в умовах демократичної системи багато в чому повинні залежати не стільки від лідера, скільки від політичної еліти загалом.

Окремі дослідники вважають, що в якості справжніх політичних лідерів можуть визначатись тільки «поведінкові» політичні лідери, яких вони протиставляють при цьому лідерам «позиційним» (ті, хто можуть отримати роль політичного керівника тільки інституційно, тобто тільки обіймаючи якусь посаду). Фактично за допомогою термінів «поведінкове» лідерство, а також «позиційне» лідерство послідовники цієї концепції позначають те, що інші називають звичайно неформальним, а також формальним лідерством [202, с. 404].

Можна погодитись з тим, що найкращою має бути такого роду ситуація, коли неформальне та формальне лідерство збігаються буквально, тобто в тому випадку, коли формальний політичний лідер є одночасно також і неформальним лідером. Адже неформальний політичний лідер впливає на групу завдяки певним лідерським рисам і може стати формальним лідером. Проте потрібно враховувати, що в реальності в багатьох випадках формальним лідером цілком може стати якийсь надто ординарний індивід, у якого відсутні особливі задатки. Зрозуміло, що в такому випадку наслідки діяльності такого формального лідера можуть бути непередбачуваними.

Загалом прийнято вважати, що феномен політичного лідера повинен розкриватись через особисті риси політика, через рівень його команди, через тип політичного режиму, який існує в суспільстві, а також через

характер політичної ситуації. Не тільки в політології, але і в усіх інших суспільних науках прийнято визначати як відмінності між неформальним лідерство та формальним лідерством, про що вже йшлося вище.

У світлі сучасних теорій сутності і структури політичних еліт важливим є питання походження феномену лідерства, стосовно якого також існують різні підходи. Зокрема у концепції природного походження лідерства такі суспільні явища, як влада, політичні відносини, лідерство вважаються закладеними в існуванні людства самою природою. Так, на думку М. Марсаля, влада не може вважатись фактом специфічно людського існування. Навпаки, влада, на його думку, має умови та корені в біологічній структурі, яка є спільною у людей із тваринами [311, с. 9]. Подібними були міркування М. Дюверже, які наведені вище. Загалом політичне лідерство трактується як таке, що своїм буттям пов'язане з вертикальними структурами влади.

Про сутнісну природу жінки-політичного лідера у структурі політичних еліт свідчать також мотиви політичного лідерства. Серед останніх насамперед називають: потребу у владі, вірність справі, почуття відповідальності, потребу у схваленні та у повазі, потребу в отриманні та збереженні соціального статусу і визнання, необхідність компенсувати за допомогою лідерства реальні чи уявні особисті проблеми. Політичне лідерство жінок може вважатись результатом таких складових, як особистість лідера, його роль, завдання, які стоять перед лідером, політична організація, суспільні цінності, а також соціальні інститути.

Для сучасної політичної науки проблематика політичних еліт і політичного лідерства в цілому, і стилів жіночого лідерства зокрема, постає важливою і необхідною. Потреба глибокого аналізу та осмислення характеру і принципів вищого державного політичного керівництва, аналізу сутності феномену політичного лідерства, а також його різновидів та стилів керівництва є вкрай необхідними в умовах демократичних перетворень. Зростає інтерес вітчизняних політологів до осмислення

феномену влади взагалі і проблематики політичного лідерства зокрема. Це обумовлюється як відновленням, а також розбудовою інститутів української державності, так і розвитком української політологічної думки.

З другої половини двадцятого століття проблематика політичної влади, оновлення політичних еліт і нових викликів перед лідерством стали предметом особливої уваги ряду галузей наукового знання, що виявляються важливішими за предметно-методологічний розподіл між суспільствознавчими дисциплінами. Змінюються уявлення громадян про вище керівництво, місцеві владні структури, а також про можливості своєї взаємодії з ними. Крім того, можна говорити й про активний вихід жінок на політичну сцену: за останні десятиліття жінки відіграють все помітнішу та активнішу роль у політичних партіях і об'єднаннях, все частіше займають лідерські позиції в них. В багатьох країнах сучасного світу (Великобританія, Норвегія, Фінляндія, Німеччина, Аргентина, Пакистан, Ізраїль, Індонезія тощо) жінки вже займають, або займали найвищі політичні посади. В таких умовах важливою і актуальною постає дослідження та осмислення жіночих стилів лідерства.

В сучасному світі стильові особливості жіночого політичного лідерства все частіше осмислюються також через систему гендерних відносин у суспільстві. Враховуючи особливості проблеми, що досліджується в нашому дисертаційному дослідженні, ми визначаємо основною метою аналізу необхідність виявлення характеру і особливостей жіночих стилів лідерства у структурі сучасної політичної еліти, у системі існуючих владних відносин, а також гендерних ролей сучасного суспільства.

Слід зазначити, що у вітчизняній політологічній думці ще відсутня тривала і визнана традиція аналізу і осмислення як стилів лідерства взагалі, так і феномену політичного жіночого лідерства зокрема. Тому науково-теоретичною основою нашого дисертаційного дослідження постають першочергово роботи представників західної політичної думки і

ті роботи представників пострадянської політології, які були створені на їх основі.

Слід зауважити, що оскільки такого роду проблематика в багатьох західних країнах (США, Італія, Великобританія, наприклад) традиційно була предметом дослідження першочергово соціології, а також соціальної психології, ми також вважаємо необхідним спиратись в своїй роботі на окремі зарубіжні соціологічні і психологічні дослідження.

Серед відомих політологів різні стилі політичного керівництва або ж політичного лідерства виділяв, зокрема, Е. Дженнінгс. Такими стилями політичного лідерства, на його думку, потрібно вважати стилі лідерів, яких він називає лідерами-«суперменами», лідерами«героями» і лідерами-«принцами». Лідерами-«суперменами» Е. Дженнінгс називав таких політичних лідерів, які ламають старий лад і створюють нові цінності, «героями» – таких політичних лідерів, які присвячують себе благородним справам, а «принцами» – таких політичних лідерів, які просто прагнуть до панування над людьми [307, с. 1].

Основними стилями політичного лідерства, на думку Р. Стогділла, потрібно вважати такі: стиль авторитарний, стиль переконуючий, стиль демократичний, стиль інтелектуальний, а також стиль виконавчий [316, с. 27]. Особливістю міркувань вченого було те, що він не віддавав переваги якомусь із стилів лідерства. На його думку, різні ситуації, які можуть виникати, вимагають застосування різних стилів [316, с. 236]. Значна частина сучасних політологів дещо спростили концепцію Р. Стогділла, виділяючи всього два типи політичного лідерства: авторитарне та демократичне. Ці види політичного лідерства в багатьох випадках прямо залежать від політичного режиму, що існував в тому, чи іншому суспільстві. Однак не всі політологи погоджуються з цією «детерміністською» точкою зору, а також вважають можливим говорити про існування авторитарного стилю лідерства в демократичному суспільстві.

Авторитарне лідерство протягом історії пройшло кілька етапів, на кожному з яких був характерним свій тип лідера: тиран, абсолютний монарх, диктатор у тоталітарному й авторитарному режимах. Прийнято вважати, що авторитарний політичний лідер у психологічному відношенні повинен бути переважно інтровертом. Його називають сенсориком, а також ірраціоналістом.

Демократичне політичне лідерство часто також надто безпосередньо можуть пов'язувати з тим політичним режимом, в умовах якого існує таке лідерство. Саме цим можна пояснити те, що в політологічній літературі зустрічається твердження, що той самий тип демократичного лідерства, який функціонує в сучасних демократичних державах західного світу, почав формуватися нібито ще в умовах античної демократії класичного періоду давньогрецької історії. У сучасному розвинутому західному суспільстві цей стиль політичного лідерства формується в умовах гострої конкурентної політичної боротьби, яка передбачає високі професійні, інтелектуальні й моральні якості потенційних лідерів. Від політичних лідерів демократичного типу, як суспільство загалом, так і їх послідовники насамперед чекають, що в психологічному відношенні такі лідери повинні, як правило, бути екстравертами. Цих політичних лідерів психологи часто характеризують як інтуїтивних логіків та раціоналістів.

Крім того, поряд з дуже поширеним в політології поділом лідерів на авторитарних і демократичних виділяють також лідерство інструментальне та експресивне лідерство. Експресивним лідерством в політології називають таке керівництво групою, яке полягає не стільки в успішному виконанні задач, які стоять перед групою, скільки в мінімізації конфліктів, які можуть виникати між представниками групи. Лідери, яких називають експресивними, більш схильні встановлювати особисті стосунки в своїй групі. Такого роду стосунки в групі, які звичайно називають особистими, прийнято називати також первинними людськими стосунками. Тому ставлення в групі до таких лідерів звичайно визначають як симпатію.

Інструментальним лідерством називають такого роду керівництво групою, яке зосереджується в першу чергу на виконанні тих задач, які стоять перед групою. Тому всі представники групи, якою керує лідер інструментального типу, повинні бути впевнені, як правило, в такого роду лідерах, розраховуючи, що будь-які справи завжди повинні бути успішно виконані і за будь-яких умов. Політичні лідери, яких називають лідерами інструментальними, на відміну від експресивних лідерів, найчастіше підтримують з іншими представниками своєї групи тільки офіційні стосунки. Загалом інструментальні лідери, як правило, дуже мало сприяють неофіційним стосункам між людьми, оскільки такі стосунки у них не викликають великого інтересу. Такого роду неофіційні стосунки, які називають також вторинними, в групі здебільшого мало цікавлять політичних лідерів інструментального типу, оскільки такі лідери завжди і у всьому в першу чергу зосереджені на досягненні успіху, тобто на успішному виконанні тих задач, які стоять перед групою. Для інструментальних лідерів здебільшого вважається властивим оцінювати свою команду тільки виходячи з ділових міркувань. Карають або хвалять своїх підлеглих такі лідери тільки у відповідності з їх внеском у виконання справи. Ставлення до інструментального політичного лідера в групі дослідники визначають переважно як повагу. У всіх випадках підкреслюється, що симпатія або любов до лідера при такому стилі лідерства може бути цілком відсутня.

Авторитарний стиль лідерства американські політологи дуже часто намагаються пояснювати як втілення інструментального способу керівництва. Зрозуміло, що в такому випадку, відповідно на авторитарний стиль переносяться автоматично всі характеристики інструментального лідерства. Більше того, авторитарний стиль політичного лідерства при такому підході може вважатись в якості головної, а також визначальної сутності особливостей інструментального керівництва. Однак, разом з тим, такий підхід може вважатись також очевидним свідченням того, що в цих

випадках авторитарний стиль лідерства розуміють в зовсім інших значеннях, ніж тоді, коли він безпосередньо пов'язується з авторитарним, або ж тоталітарним державним устроєм. Хоч підлеглі, які будуть виконавцями рішень політичних лідерів авторитарного типу, і можуть інколи бути незадоволеними ставленням таких лідерів до окремих людей, загалом найчастіше вони погоджуються з таким стилем керівництва, оскільки все виправдовують результати діяльності лідера. Потрібно підкреслити, що такого типу лідерів особливо цінують під час виникнення криз. Адже вважається, що саме для них є властивою цілковита самостійність у прийнятті рішень.

Демократичне політичне лідерство можуть ототожнювати з лідерством експресивним. Вважається, що такий лідер, стиль якого називають і демократичним, і експресивним, повинен намагатись втягнути в процес прийняття рішень всіх представників групи.

Дуже близьким до описаного вище є поділ всіх лідерів на «хрестоносців» і «прагматиків». Хрестоносцями М. Дж. Херманн називає тих лідерів, які намагаються нав'язати іншим свої погляди і переконання. Прагматики здатні змінювати свої погляди в залежності від ситуації. В інших випадках вчений виділяє чотири образи політичних лідерів. Ними, на його думку, повинні вважатись: по-перше, «прапорonosець», який є демонстрацією запровадження великої мети; по-друге, «служник», який є демонстрацією виконання очікувань послідовників; по-третє, «торговець», який нібито пропонує «купити» його ідеї; по-четверте, «пожежник», який є демонстрацією вирішення наболілих проблем [272; 273].

Вже неодноразово згадуваний Г. Лассуел також виділяв різні типи лідерства. Серед політичних лідерів сучасного суспільства він виокремив за стилем політичної діяльності лідерів-адміністраторів, лідерів-агітаторів і лідерів-теоретиків [309, с. 280]. Лідерами-адміністраторами, згідно з цією концепцією, можуть вважатись такі політичні лідери, які здатні самостійно приймати політичні рішення. Однак дослідник вважав таких лідерів також

одночасно здатними до компромісів. Політичні лідери-агітатори потрібно, на думку Г. Лассуела, зараховувати до політичних лідерів харизматичного типу. Вчений особливо підкреслював, що такого роду лідери схильні виступати перед публікою, оскільки, на його думку, вони прагнуть завойовувати авторитет. Зовсім іншими повинні вважатись такі лідери, яких науковець називав лідерами-теоретиками. До лідерів-теоретиків Г. Лассуел зараховував таких політичних лідерів, які виявляють особливу схильність до розробки власних політичних програм та різного роду проєктів, однак при цьому такі лідери не виявляють бажання займатися практичною політикою [309].

Дещо подібним може вважатись ставлення до різних стилів політичного лідерства у Дж. Бернса. Цей політолог розрізняв два типи політичного лідерства: лідерство угодовницьке, а також лідерство трансформуюче. В першому випадку між лідером, з одного боку, а також його послідовниками, з іншого боку, може відбуватись простий обмін політичними цінностями. Справжньої зміни цінностей в такому випадку не відбувається. В другому випадку лідер повинен, на думку Дж. Бернса, формувати мотивації своїх послідовників [298]. Мова, таким чином, вже йде про зміну цінностей.

Лідерів можна класифікувати також за їхнім ставленням до перспективи подальшого суспільного розвитку. За цим критерієм виділяються такі три типи лідерства: консерватор, реформатор, а іноді також революціонер. Консерватор намагається зберегти давні цінності, які існують в суспільстві. Оскільки для сучасних консерваторів зрозуміло, що суспільство не залишається незмінним, вони намагаються адаптувати цінності до нових умов. Політичні лідери, яких прийнято вважати реформаторами, виявляють прагнення по-справжньому змінити суспільні структури, норми, що віджили, надати суспільному розвитку динамізму, скерувати його у прогресивне русло. В політології революціонерами серед політичних лідерів прийнято називати таких лідерів, які виявляють

прагнення кардинально змінити суспільні структури. Такі політичні лідери схильні цілковито відкидаючи існуючі в суспільстві цінності. Політичні лідери, яких прийнято називати революціонерами, намагається радикально змінити суспільний лад відповідно до власних переконань. Переконання таких політичних лідерів, як правило, ґрунтуються на абстрактних, відірваних від життя, здебільшого зовсім утопічних, ідеологічних схемах.

Зовсім іншого роду класифікацію політичного лідерства запропонував Ж. Блондель. На його думку, стосовно лідерства головними можуть вважатись два мірила. У відповідності до першого з них, Ж. Блондель запропонував поділяти політичних лідерів на таких, які намагаються стабілізувати суспільство, і таких, які, навпаки, намагаються змінити його. У відповідності до другого, вчений запропонував поділяти політичних лідерів на видатних людей і людей політичних [31, с. 443-444].

Говорячи про відмінності у стилях політичного лідерства, потрібно враховувати також хоча б основну частину можливих відмінностей у використанні тієї термінології, яка має безпосереднє відношення до лідерства. Це стосується не тільки відмінностей у використанні таких понять як авторитарне лідерство і демократичне лідерство, але й інших понять, які використовуються. Так, наприклад, поняття «керівник» можуть використовувати для позначення такої особи, яка виконує керівні, а відтак і лідерські функції. І в окремих випадках такого роду термінологія може використовуватись для позначення керівної особи, яка, при цьому, так би мовити, призначена «зверху».

Однак також поняття «керівник» використовується не менше і по відношенню до політичних лідерів загальнонаціонального масштабу. Особливо такого роду термінологія прижилась в пострадянських республіках, в тому числі й в Україні. Поняття «керівник» здебільшого використовується частіше по відношенню до політичних лідерів загальнонаціонального масштабу, ніж по відношенню до множини тих

людей, які виконують керівні функції, будучи, при цьому, призначеними «зверху».

Проводячи класифікацію особливостей лідерства, можуть також застосовувати стосовно політичних лідерів і такого роду поняття, як вождь і керівник. До політичних лідерів вождівського типу зараховують в таких випадках в першу чергу таких осіб, для яких популізм є основним або навіть єдиним засобом досягнення їх мети, якою виступає здебільшого політична влада. Давно помічено, що для того, щоб підтримати власну популярність, політичний лідер вождівського типу дуже часто змушений апелювати до найнижчих пристрастей широких верств людей, а саме до страху, ненависті, ворожнечі тощо. Серед політичних лідерів вождівського типу було багато прикладів такого роду. Однак потрібно враховувати, що це може означати тільки певну тенденцію в політичному житті суспільства, але аж ніяк не математичний закон. Адже в дійсності існувало досить багато винятків з того, що сказано вище серед таких лідерів, яких сучасники характеризували переважно як популістів.

2.2. Когнітивна природа владних відносин як основа розвитку жіночого стилю політичного лідерства в умовах демократизації

Зростання ролі освіти і науки у сучасному світі змушує по-новому оцінити політичні відносини та процеси, що відбуваються, переглянути сутність феноменів політичного володарювання, лідерства, гендерного балансу в політиці. Процес засвоєння і систематизації знань, умінь, навичок є необхідною умовою підготовки людини до участі у політичному житті суспільства, а прагнення до наукової об'єктивності, пошуку істини є визначальними орієнтирами успішної політичної діяльності. Сучасне західне суспільство суттєво відрізняється від класичного капіталістичного, в чому доволі потужну роль відіграють науково-освітні процеси. Подібна закономірність помітна також в Україні та інших постсоціалістичних

країнах. Сучасні уявлення про когнітивний характер владних відносин в цілому, та політичного лідерства зокрема можна вважати розвитком традиційних політико-філософських вчень про мистецтво політичної діяльності, характер державного управління, а також результатом становлення сьогоденного глобального суспільства знань (інформаційного суспільства).

У вітчизняній політичній науці питанню інформаційного розвитку присвячено чимало ґрунтовних праць. Під інформаційним суспільством розуміють суспільство постіндустріального типу з характерно вираженою роллю в його функціонуванні інформації, інформаційних структур і технологій як управлінських механізмів. Виокремлюється також дві переважаючі позиції у трактуванні даного феномену, по-перше, як синоніму, різновиду постіндустріального суспільства або одного із етапів його розвитку, по-друге, як якісно нового ступеню суспільного прогресу, що йде на зміну постіндустріальному суспільству [206, с. 240]. В цілому, не вдаючись до детального аналізу сутності сучасних тенденцій суспільного розвитку, погодимося з позицією вітчизняного політолога О. Маруховського, який трактує сучасне інформаційне суспільство як те, у якому інформація, знання й інформаційно-комунікаційні технології перетворюються на основну продуктивну силу та джерело епохальних зрушень в усіх сферах суспільного життя, зокрема в політичній, що виявляється у метаморфозах політичної влади, трансформації політичних режимів («е-демократія»), владних інститутів («е-уряд» та «е-самоврядування»), партійних («е-партія») і виборчих систем («е-вибори» та «е-референдум»), у прискоренні переходу від представницької демократії до демократії участі, у зміцненні громадянського суспільства та посиленні інших демократичних перетворень на користь людини, суспільства і людства в цілому» [156].

Проблематика політичного лідерства жінок в епоху динамічного інформаційного розвитку потребує не лише буквальної констатації

масштабів та специфіки феномену, але й глибинного його осмислення. На межі модерних і постмодерних, раціональних й ірраціональних тенденцій розвитку політики науковці дедалі частіше вдаються до методології політичної епістемології, розвивають сучасну політичну когнітологію. Основним предметом зацікавлення постає процес того, як людина пізнає і сприймає світ політичного, як отримує та в подальшому репрезентує знання про політику. Як зазначається у вітчизняній «Політичній енциклопедії», політична когнітологія (від лат. – «пізнання», від грец. – «слово», «вчення») – галузь міждисциплінарних досліджень, основна увага якої спрямована на визначення змісту когнітивного механізму, що опосередковує взаємодію людини з політичною реальністю Політико-когнітивні дослідження мають в основі прикладний характер та пов'язані із прагненням зрозуміти сутність когнітивних принципів, що зумовлюють зміст того чи іншого виду діяльності суб'єктів світу політичного [202, с. 577]. Поява та динамічний розвиток нової для української політичної науки галузі знання не є випадковою. Когнітивна природа сучасних політико-владних відносин активізує дослідження політичного лідерства, політичних еліт, політичного менеджменту у світлі нових суспільно-політичних викликів.

Постановка відповідного питання актуалізує проблематику реалізації творчого потенціалу особистості, розбудови цивілізованого громадянського суспільства на принципах толерантності, взаємодопомоги, відкритості, порозуміння, взаємоповаги. Серед соціальних інститутів, що відповідають за становлення і розвиток особистості політичного лідера, у сучасному полікультурному суспільстві вирішальне значення мають освітні заклади. Як зазначає В. Кремень, освіта повинна готувати людину, органічно адаптовану до життя у світі багатоманітних зв'язків – від контактів із найближчим оточенням до глобальних. Тому так важливо співжити з іншими людьми й суспільними структурами, виробляти вміння регулювати різні психологічні, політичні, міжнаціональні конфлікти з

дотриманням вимог культури плюралізму думок. Людина має розуміти і керуватися світоглядними принципами «єдність у розмаїтті» та «доповнення замість протиставлення» [130, с. 5].

Авторитет і вплив жінок у політиці залежать від здобутих ними освітнього-професійних знань, умінь, навичок. Відомо, що можливості та умови навчання й виховання жінок і чоловіків історично відрізнялися, а також досі є відмінними у багатьох сучасних суспільствах.

Короткий екскурс в історію розвитку жіночої освіти в Україні, який зокрема пропонує розглянути у своїй статті вітчизняна дослідниця Н.Слюсаренко, також свідчить про зміну пріоритетів у цій сфері. Дослідниця зауважує, що бурхливий розвиток жіночої освіти у країні припадає на другу половину XIX століття. У цей період на необхідність освіти для жінок указують і представники протилежної статі. Так, київський генерал-губернатор граф Левашов виступав за відкриття дівочого інституту в Києві, бо, на його думку, освіта жінок була більш необхідна, ніж освіта чоловіків. З ініціативи видатного вченого М. Пирогова вперше в історії вітчизняної і зарубіжної медицини на театр військових дій під час Кримської війни 1853-1856 років були залучені сестри-жалібниці. У такий спосіб М. Пирогов привернув увагу громадськості на можливість і доцільність використання жіночих рук у медицині, на те, що становище жінок у суспільстві вимагає змін; висловлював думку, що розвиток мислення і волі для жінок так само необхідні, як і для чоловіків [240, с. 177]. Тож історія розвитку жіночої освіти є відносно молодогою.

Сучасні дослідники відмічають, що у першій половині XIX століття існувала система освіти дівчат, у якій переважали жіночі навчальні заклади закритого типу, приватні пансіони. Навчання в них передбачало тривалу ізоляцію дівчат від родини, від звичайних умов життя. До того ж і кількість цих закладів була невелика, і навчатися в них мали можливість лише діти заможних батьків, і навіть для таких дітей не вистачало в

навчальних закладах місць. Зважаючи на ці обставини, в ХІХ столітті виникає думка про відкриту, всестанову, доступну для всіх верств населення жіночу школу. Причому вперше ідея такої школи була висловлена в кінці 1856 р. теж чоловіком, помічником інспектора класів Миколаївського сирітського інституту А.Чуміковим, який, на основі критичного аналізу недоліків виховання в інститутах, указує на переваги екстернату перед інтернатом. Одночасно професор педагогіки Головного педагогічного інституту М.Вишнеградський, який на своїх лекціях поширює ідею про необхідність змінити основи жіночої освіти шляхом зближення сім'ї та школи, надання дівчатам більших можливостей для здобуття освіти. Він подав на розгляд Головної ради жіночих навчальних закладів новий проект про створення окремого відкритого жіночого училища, який було схвалено і прийнято рішення (22.03.1858 р.) про відкриття в Санкт-Петербурзі Маріїнського училища в порядку експерименту [240, с. 180]. Відповідні події, ціннісно-ідеологічний злам у суспільно-політичних відносинах активізували процеси розвитку жіночої освіти. З цього часу поширилася практика відкриття училищ для жінок у всій країні.

Складним і неоднозначним був процес залучення жінок до вищої освіти. На цей аспект також звертає увагу Н.Слюсаренко, котра вказує, що інститути шляхетних дівчат з відділеннями і для міщанських дівчат відкриваються ще у ХVІІІ столітті в Харкові, Одесі, Києві, Полтаві, але дівчат-кріпачок тут не навчають. Інститути здійснювали поверхове «світське» виховання; навчали французької мови, добрих манер, співу, музики, Закону Божого, а загальноосвітні знання вихованки отримували в незначній кількості. Дівчата-міщанки здобували «професійну освіту» - готувалися до подальшої роботи в якості гувернанток, економок, рукодільниць. Для дівчат духовенства наприкінці ХІХ століття відкриваються єпархіальні училища - середні навчальні заклади. У другій половині ХІХ - на початку ХХ століття по всій країні створюються

Маріїнські жіночі училища та жіночі училища Міністерства народної освіти, які згодом реорганізують у жіночі гімназії, відкриваються Вищі жіночі курси, Жіночий медичний інститут в Петербурзі (1897 р), Жіночий педагогічний інститут в Петербурзі (1903 р.), Жіночий медичний інститут в Києві (1916 р.) та інші навчальні заклади [240, с. 182].

Отже, повноцінними учасницями освітньо-виховних процесів в Україні жінки стали лише у ХХ столітті, зокрема у його другій половині. Ці процеси суттєво вплинули на розгортання жіночого громадського руху в Україні, підвищення соціального статусу жіноцтва, у твердження позицій жінок у суспільно-політичному житті країни. Новітні внутрішні, міжнародні, глобальні чинники вимагали від жінок високоосвідченості, фаховості, професійної участі, здійснення цілеспрямованих кроків щодо підняття жіноцтва на належний рівень.

Погодимось з позицією сучасних науковців про те, що сьогодні зростає також значимість науки для економіки (інновації) і для політики (постачання тем, проблем і знань, необхідних для прийняття рішень). Наука тим самим збільшує функціональну могутність тих соціальних сфер, в які вона постачає не тільки пояснення, але й моделі структурування реальності та альтернативні рішення [29, с. 133]. Незважаючи на те, що в останні роки науковий інтерес до проблем когнітивної природи політичної влади збільшується, необхідно визнати, що фундаментальних праць, які розкривали б сутність цього чинника владних відносин, досі бракує. Завдання нашого дослідження полягає у необхідності визначити природу, місце і роль когнітивного фактору у системі владних відносин, а також виявити зв'язок освітніх процесів у становленні й розвитку політичного лідерства в цілому, та жінки-лідера зокрема.

В західній науковій літературі вже давно склалась традиція дослідження когнітивної природи владних відносин у суспільстві, яку умовно можна прослідкувати від Ф. Бекона [40; 41] до О. Тоффлера [254]. Варто констатувати, що у сучасних суспільствознавчих науках найчастіше

дослідники виявляють схильність визнавати всебічне зростання ролі освіти в існуванні суспільства кінця двадцятого, а також початку двадцять першого століть. Показово, що серед таких сучасних філософів також і ті науковці, що не приховують своїх марксистських переконань. Навіть найбільш принципові прихильники сучасних послідовних лівих політико-філософських концепцій все ж змушені визнати, що сучасне суспільство, яке ґрунтується на приватній власності, настільки сильно відрізняється від того класичного капіталістичного суспільства, яке свого часу описував в своїх творах, а також критикував К. Маркс, що ці два різні типи суспільства неможливо цілковито ототожнювати в серйозних наукових дослідженнях, ігноруючи існування будь-яких відмінностей між ними.

Між очевидним зростанням ролі освіти та знань в сучасному суспільстві, з одного боку, а також виявленням особливої ролі знання в наш час у владних відносинах між людьми, з іншого боку, повинен існувати безпосередній зв'язок, на що звертали вже увагу окремі сучасні українські автори [116, с. 349-351]. Подібні міркування зобов'язують переглянути традиційні політико-філософські постулати і вчення.

Відомий англійський філософ Ф. Бекон (1561-1626 р.) говорив про силу або могутність знань [40, с. 12, 80-81], а також про світло знань [41, с. 258-259]. Цьому вченню про знання Ф. Бекона, значення якого посправжньому змогли оцінити лише у двадцятому столітті [114], судилось стати основою багатьох відомих концепцій, що виникли пізніше. Саме ці положення про важливість знання пізніше були розвинені у твердження про когнітивний характер природи будь-яких владних відносин між людьми.

Вчення про когнітивний характер влади та владних відносин розвивали в двадцятому столітті також деякі відомі західні політологи. Одним з тих науковців, хто в сучасній західній політології послідовно продовжував відповідну наукову традицію був відомий американський політолог Е. Тоффлер. На думку вченого, влада в суспільстві повинна

забезпечуватись силою, багатством та знаннями, які разом повинні утворювати одну систему. Однак, разом з тим, він вважає елементи цієї системи не однаковими і не рівними в їх значенні для досягнення справжньої влади над людьми. Так, наприклад, Е. Тоффлер вважав багатство, яке, щоправда, він розумів тільки як багатство матеріальне, тим засобом, що насамперед може визначати якість влади. Однак матеріальне багатство, на його переконання, може давати не тільки позитивні, але також і негативні досягнення влади. Сила також класифікується дослідником як один з найбільш важливих інструментів влади. Проте силу в умовах сучасного суспільства вчений схильний був визначати в якості переважно негативного інструмента влади. І тільки знання, на думку Е. Тоффлера, мають здатність забезпечувати найбільш високу якість влади над людьми в сучасному суспільстві [254]. Адже в умовах сучасного суспільства знання мають тенденцію підпорядковувати собі все, зокрема і силу, і багатство.

На переконання Е. Тоффлера влада сили неминуче повинна втрачати своє початкове значення в такій суспільній ситуації, коли на перший план виходить сила багатства. Адже багатство в умовах сучасного суспільства може бути набагато більш дієвим та набагато більш ефективним, ніж просто сила, інструментом досягнення влади. Однак Е. Тоффлер вважав, разом з тим, що перевага багатства могла бути по-справжньому ефективним інструментом досягнення влади тільки до того часу, коли можна говорити про виникнення та поширення сучасних інформаційних технологій. На думку вченого, в умовах виникнення, а також швидкого поширення сучасних інформаційних технологій найбільш реальну владу в суспільстві може забезпечити тільки ефективний контроль над інформацією. Потрібно визнати, що фактично Е. Тоффлер розвивав в цьому випадку деякі міркування М. Маклюєна стосовно ролі інформації в розвитку суспільства [155]. Слід також звернути увагу на те, що особливістю концепції Е. Тоффлера було те, що він цілковито

ототожнював знання, а також інформацію, не розрізняючи їх. Задля справедливості потрібно визнати, що поняття «знання» та «інформація» хоч і дуже схожі за своїм значенням, однак не абсолютно тотожні між собою. Сильною ж складовою вищенаведених міркувань Е. Тоффлера стосовно інструментів влади було те, що в умовах сучасного суспільства ефективний контроль над інформацією дійсно дає великі можливості для впливу на людей, а той, хто виявляє здатність скористатись цим, неминуче отримує реальну можливість досягнення влади.

Як і вчення Ф. Бекона про те, що знання може визначати собою справжню політичну могутність, так і положення про когнітивний характер природи будь-яких владних відносин між людьми в суспільстві, отримують все більше підтверджень в наш час, коли постійно відбувається суттєва трансформація суспільства насамперед в бік все більшого зростання значення знань. Якщо владні відносини між людьми визнаються сучасними політологами в першу чергу такими, що мають когнітивний характер, то цілком очевидно, що жіноче політичне лідерство також повинно мати насамперед когнітивний характер. Адже лідерство має завжди безпосереднє відношення до існуючих в якомусь конкретному суспільстві владних відносин між людьми.

Е. Тоффлер вважав, що лідерство має безпосереднє відношення насамперед до тих знань, які становлять найбільше значення для успіху політичного лідера. Зокрема, політичний лідер не може, на його думку, досягти успіху без вміння узагальнювати різні інформаційні потоки в сфері його інтересів [254]. Розуміння когнітивної природи лідерства повинно привести також до визнання нової оцінки ролі знань в людській діяльності загалом. Мова йде не тільки про якісь спеціальні знання, які, поза усяким сумнівом, завжди потрібні в кожній професії, але також і про роль знань в більш широкому значенні.

Про розширення можливостей різних суб'єктів політики у інформаційному суспільстві свідчить ряд властивих сьогоденню тенденцій,

на які звертають увагу вітчизняні науковці: атомізація сучасного суспільства, подолання надмірної залежності індивідуума від маси; підвищення ролі інформації і інформатизації як основи політичного аналізу, моделювання і прогнозування політичної діяльності як вирішального фактора суспільного розвитку; вплив процесу розвитку комунікацій, зокрема електронних засобів передачі інформації, на виникнення якісно нового стану економіки, влади і суспільства, на політичні і соціальні цінності; інтелектуалізація людської діяльності, виділення, з одного боку, панівних елітних груп, діяльність яких пов'язана зі збором, обробкою і поширенням інформації, з доступом до найвпливовіших засобів масової комунікації, та, з іншого боку, - розширення доступності інформації для широких верств населення, а також наявність технічних засобів, що дозволяють її одержувати [206, с. 240]. У світлі цих тенденцій зростають вимоги до суб'єкта політики, що в однаковій мірі стосуються чоловіків і жінок.

Міркування стосовно постійного зростання значення в сучасному суспільстві не тільки «вузько» спеціальних знань, але також і знань загальних, може бути підтверджено достатньою кількістю відомих випадків очевидної успішності дій тих жінок-політичних лідерів, які здебільшого могли взагалі не мати певної професійної освіти чи якихось спеціальних знань. Звісно, було б помилково зовсім заперечувати значення також і будь-яких професійних знань. Однак можна звернути також увагу на те, що ті автори, хто підкреслюють необхідність професійного навчання як найбільш надійного фундаменту лідерства, все ж змушені визнавати при цьому, що прагнення до лідерства виходить за межі звичайного розуміння професії [23, с. 69].

Погодимося з вітчизняною дослідницею Н. Слюсаренко, яка підкреслює, що у сучасному суспільстві відбуваються позитивні перетворення пов'язані зі зміною соціальної ролі жінок, з підвищенням їх статусу в світовому співтоваристві. Соціальні запити щодо використання

духовного та економічного потенціалу жінок на даному етапі розвитку нашої держави постійно зростають, адже вони не тільки мають рівні з чоловіками права у здобутті середньої та вищої освіти, навчанні в аспірантурі та докторантурі, закріплені в Конституції України та Законі України «Про освіту», а й успішно реалізують їх. Це підтверджують статистичні дані, які свідчать, що кількість жінок в Україні, які отримали середню і вищу освіту, в порівнянні з чоловіками значно більша. У той самий час в умовах економічної кризи, що спостерігається в нашій країні, кількість безробітних жінок переважає над кількістю чоловіків, які тимчасово не працюють. Таку ситуацію дослідниця пояснює стереотипами, які склалися в суспільстві: жінка - матір, хатня господиня, а у громадському житті вона відіграє в переважній більшості випадків другорядні ролі, чоловік - здобувач матеріальних благ, керівник, політик тощо [240, с. 172].

Формуючи нові завдання та вимоги перед сучасною жінкою-політичним лідером, доречно передусім вести мову про її інтелектуальний потенціал та інноваційні прагнення. Відповідні запити і сподівання закладають політичні відносини і процеси сьогодення. Слушними у цьому ключі є застереження В.Кременя, котрий пише: «Серед багатьох визначень сучасної цивілізації – постіндустріальна, глобальна, технотронна, інформаційна, постеконічна, фінансова тощо, найважливішим для нас є її інтелектуальний вимір. Адже ми живемо в період становлення суспільства знань, причому не просто знань, які фіксують ті чи інші сторони дійсності, а знань, завдяки яким відбувається становлення нових цивілізаційних вимірів – динамічно стрімких, сповнених несподіваних поворотів, викликів, що вимагає енергії інтелекту, інноваційного мислення і, зрештою, інноваційної людини» [131].

Вивчаючи особливості когнітивної природи політичних відносин в умовах демократичних перетворень, слід звернути увагу на прагнення та настрої сучасного українського суспільства у сфері освіти. За щорічними

моніторингами Інституту соціології НАН України серед базових потреб громадян нашої держави помітне місце займає якісна освіта. Однак можливостей дати дітям повноцінну освіту бракує. Як свідчать опитування громадської думки у 2012р., можливості дати дітям повноцінну освіту не вистачає 55,1% респондентів (для порівняння, у 2002р. таких було 67,3%, у 2008р. – 47,2%), вистачає лише 8,8% (2002р. – 6,2%; 2008р. – 15,6%); не цікавить це питання 11,7% громадян (2002р. – 8,4%; 2008р. – 13%); ще 24,1% опитаним було важко сказати, вистачає, чи ні (2002р. – 17,5%; 2008р. – 23,8%) [260, с. 592]. Такі показники не лише негативно позначаються на загальному самопочутті членів українського суспільства, але є досить показовими у питаннях ефективності державної освітньої політики, її невідповідності сучасним прагненням і очікуванням громадян, її неспроможності зрощувати сучасних менеджерів та лідерів політичного руху.

Потрібно підкреслити, що когнітивний характер природи будь-яких владних відносин між людьми, зокрема і жіночого політичного лідерства також, не тільки значною мірою визначає собою особливості природи сучасного суспільства, але також багато в чому буде визначати основні перспективи та можливості його подальшого розвитку. Зокрема про позитивні наслідки даного явища пише російський дослідник Ю.Сачков: «Наукова діяльність долає обмеженість сил націоналізму і расизму, що розділяють людство, та різних політичних систем. Саме наукове співробітництво може в подальшому призвести до єднання людства на основі розуму й добра» [230, с. 158]. Подальший політичний розвиток суспільства безпосередньо залежить не лише від прогресу наукового знання, а від світоглядного усвідомлення ролі науки як інтеграційно-ціннісного феномену, здатного долати будь-які чинники і фактори гендерної неприязні, конфліктності.

Вчення Ф. Бекона про знання як основу політичної могутності, а також про когнітивний характер природи будь-яких владних відносин між

людьми все більше підтверджуються в наш час, коли постійно відбувається суттєва трансформація суспільства в напрямку всебічного зростання значення знань. Значення науки й освіти в житті сучасного суспільства повинно бути врахованим у реформах постсоціалістичних країн. Повною мірою це стосується також і можливостей проведення реформ в умовах сучасної України. Тому цілком очевидним може вважатись також і те, що зміни в природі суспільства, котрі визначають собою всебічне зростання ролі освіти й науки в суспільстві, повинні визначити також і виникнення та розвиток нового типу системи сучасної української освіти. В тому ж напрямку, що й система освіти, розгортаються процеси демократизації суспільства загалом, інакше вони мають лише формальний характер.

Прийнята 15 вересня 1995 р. на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок Пекінська декларація у ст.27 проголошує необхідність «заохочувати орієнтований на людину стійкий розвиток, включаючи неухильне економічне зростання, на основі надання дівчатам і жінкам базової освіти, безперервної освіти, можливостей для здобуття освіченості та професійної підготовки...». Співзвучно сучасним тенденціям глобального інформаційного розвитку жінок-лідерів звучать й задекларовані у ст. 34 вимоги «домагатися максимального розвитку здібностей дівчат і жінок будь-якого віку, забезпечувати їх всебічну й рівну участь у розбудові більш досконалого світу для всіх і підвищувати їхню роль у процесі розвитку» [191].

Міркування щодо когнітивної природи політико-владних відносин дозволяє говорити про різні стилі політичного владарювання та лідерства у політиці. Дослідники по-різному класифікують політичну владу в суспільстві, виділяючи різні її форми та види. Усі ці форми влади одночасно можуть вважатись також і різними формами політичного лідерства. Мова йде, по-перше, про таку владу, яка ґрунтується на силі лідера; по-друге, про таку владу, яка ґрунтується на винагороді; по-третє,

про експертну владу, яка ґрунтується на вірі в особливі знання лідера; по-четверте, про еталонну владу, яка ґрунтується на харизмі лідера; по-п'яте, про законну владу, яка ґрунтується на політичній традиції [155, с. 518-519]. Таким чином, виділення різних стилів політичного лідерства у різних авторів багато в чому залежить від методологічних принципів побудови їх наукових теорій.

Між окремими стилями політичного лідерства, з одного боку, а також тим, що називають суспільними гендерними ролями, з іншого боку, існує певний зв'язок. В деяких випадках зв'язок між ними має досить безпосередній характер, в інших випадках такої явної очевидності немає. Не зважаючи на те, що існує та пропагується у відповідній літературі уявлення про поняття політичного тиску стосовно жінок та специфічний характер їх проблем, на наш погляд, не варто виходити за межі традиційного поняття політики і політичного лідерства. Участь жінок в політичному житті може розглядатись по-різному. Так, наприклад, на думку В. Сапіро, інтеграція жінок в політичне життя складається з двох різних елементів – по-перше, з тієї ролі, яку самі жінки відіграють в політиці, а по-друге, також з тієї ролі, яку політика відіграє в їх житті. Без політичної влади жінки не зможуть мати владу у власному приватному житті [315, с. 7]. Проте сама по собі концепція інтеграції деякими авторами вважається найважливішим з аргументів для участі жінок в політичному житті.

Для постановки проблеми когнітивної природи жіночого політичного лідерства потрібно прийняти як даність, що існують дуже поширені уявлення про ролі, які жінки виконують і які вони повинні виконувати в суспільстві. Такі пропаговані в суспільстві уявлення про жіночі ролі (хоч ці уявлення не у всьому і тим більше не завжди відповідають дійсності) однак все ж таки доводиться враховувати, розглядаючи питання про найбільш поширені стилі політичного лідерства жінок, які активно займаються політикою.

Говорячи про роль жінок в сучасній політиці, досить часто дослідники мають на увазі те, що жінки тут повинні виконувати такі ж самі ролі, які їм найчастіше доводиться виконувати в суспільстві. Зокрема, досить часто мова йде про те, що жінки в політиці також повинні виконувати першочергово роль соціального захисту [263, с. 99], адже й дійсно жінкам доводиться часто працювати в цій сфері.

В сучасній політології так само, як і в інших галузях суспільствознавства, в певних випадках можуть говорити про деякі найбільш характерні для жінок, які беруть активну участь в політиці, стилі лідерства. Окремі з відомих в політології стилів лідерства називають при цьому частіше від інших. В останні десятиліття особливості окремих із загальновідомих в сучасному суспільствознавстві, зокрема в політології, стилів лідерства більш часто, ніж деякі інші стилі лідерства стало прийнято пов'язувати, або ж порівнювати з гендерними ролями. В цьому сенсі значна частина сучасних політологів та соціологів почала звертати увагу, на деякі особливості таких відомих у політології стилів політичного лідерства, які в науковій літературі в наш час прийнято називати інструментальним, а також експресивним стилями лідерства. При цьому названі стилі стало прийнято порівнювати з відомими особливостями таких гендерних ролей, які добре відомі з історії традиційного суспільства.

Так, наприклад, сучасні американські дослідники схильні висловлювати переконання, що такий стиль політичного лідерства, який в наш час здебільшого прийнято називати лідерством інструментальним, можна класифікувати як стиль лідерства, який виявляє себе в найбільшій типологічній близькості до гендерної ролі чоловіків в традиційних американських сім'ях. Крім того, достатньо близьким, на переконання цих же самих американських дослідників, до того ж самого інструментального стилю політичного лідерства виявились також і більшість особливостей гендерних ролей батьків у традиційних американських сім'ях. Що найбільш виявляється цікавим в міркуваннях цих американських

політологів, так це те, що вони також здебільшого переконані в тому, що в таких американських сім'ях, які найбільшою мірою можна було характеризувати як традиційні американські сім'ї, діти майже завжди виявляли очевидну схильність більше поважати своїх батьків, а не своїх матерів і це безпосередньо пов'язують з названими особливостями поведінки як батьків, так і матерів.

Можна помітити, зокрема, що той стиль політичного лідерства, який в політологічній літературі здебільшого прийнято називати лідерством експресивним, ці ж самі американські політологи вважають типологічно більш близьким до гендерної ролі дружин в традиційних американських сім'ях. Крім того, американські дослідження підтвердили, що близьким до цього ж самого експресивного стилю політичного лідерства виявились також і особливості гендерних ролей матерів в таких же самих традиційних американських сім'ях. І так само, як і в попередніх міркуваннях, американські дослідники переконані в тому, що діти в таких традиційних сім'ях майже завжди повинні були більше, ніж до батьків, виявляти любов до своїх матерів. Однак це зовсім не заважало тим же самим дітям в традиційних американських сім'ях виявляти повагу більше все ж таки до своїх батьків, а не до своїх матерів [262].

Потрібно підкреслити, що в американській науковій літературі (соціологічній, психологічній, філософській) протягом останніх десятиліть неодноразово висловлювались сподівання, що в процесі досягнення гендерної рівності нібито повинні були суттєво згладжуватись відмінності між інструментальним та експресивним стилями політичного лідерства. Такий висновок американські дослідники робили, виходячи з вищенаведених міркувань стосовно характеру відмінностей між цими стилями лідерства. Адже відомо, що значна частина сучасних жінок, особливо в Сполучених Штатах Америки, досить часто беруть на себе роль політичних лідерів і нерідко досягають при цьому очевидних успіхів, роблячи успішну політичну кар'єру. Проте, потрібно визнати все ж таки,

що реальний стиль політичного лідерства жінок не завжди виявляється відповідним тим стереотипам, які поширені у сучасному західному демократичному суспільстві. Адже мова йде скоріше за все про те, що можна було б назвати лише певними пояснювальними моделями, і не більше.

Варто відмітити, що на суспільне сприйняття стилів політичного лідерства досить суттєво можуть впливати такі гендерні очікування, які найбільше поширені в якомусь конкретному суспільстві. Іншими словами, від жінок, яким вдається стати політичними лідерами, усі інші люди або ж свідомо, або ж найчастіше підсвідомо схильні очікувати насамперед проявів чогось схожого на експресивний стиль керівництва. В тому ж випадку, якщо жінка-лідер своїм стилем управління та керівництва не дуже відповідає поширеним уявленням про жіночі стилі поведінки, її часто сприймають в якості якогось особливого політичного феномену.

Зокрема, в якості найбільш показового прикладу можна згадати стиль політичного лідерства відомої політичної діячки, прем'єр-міністра Великобританії восьмидесятих років двадцятого століття Маргарет Тетчер, яка саме за особливості свого стилю лідерства була прозвана «залізною леді». Однак в цьому випадку варто зауважити, що якби на місці Маргарет Тетчер перебував хтось з сучасних їй політичних лідерів-чоловіків, він, дотримуючись такого ж самого стилю політичного лідерства, навряд чи отримав би назву «залізного джентельмена». Отже, і від Маргарет Тетчер її сучасники здебільшого підсвідомо чекали чогось схожого на експресивний стиль керівництва. Очевидно, що вона своїм стилем політичного лідерства ніякою мірою не виправдовувала цих очікувань [159].

Можливо, що саме з подібних причин серед сучасних авторів досить поширеною є думка, що багатьом жінкам-політикам часто доводиться відмовлятися від деяких норм традиційних жіночих ролей і це нерідко може приводити до відмови жінок від політичної кар'єри [287, с. 99]. У такому випадку можуть існувати очевидно конфліктуючі вимоги різних

рольових груп і самими жінками, які беруть активну участь в політиці і намагаються зробити політичну кар'єру, такого роду ситуація сприймається як конфліктна.

Разом з тим, очевидно, що жінки в політиці дійсно часто вимушені виходити за межі своїх найбільш традиційних ролей, а тим більше від ролей які їм нав'язуються існуючими соціокультурними традиціями та суспільною думкою [277, с. 81-87]. Особливо часто це буває, коли жінки намагаються зайняти якесь значуще місце в громадському чи політичному житті. Внаслідок таких дій жінки можуть отримувати в політиці очевидний маргінальний статус, що особливо характерно на прикладі країн Східної Європи. Адже відомо, що з поняттям фахівця-політика найбільшою мірою асоціюється чоловіча стать [39, с. 18-24].

Окремі автори підкреслюють, що чоловічі політичні групи в багатьох випадках дійсно не сприймали і не сприймають жінок, які беруть активну участь в політиці, як загалом, так і в якості чогось серйозного. Така ситуація дає цілком передбачувані наслідки: жінок-політиків, з цієї причини, в багатьох випадках намагаються поставити в підлегле по відношенню до політиків-чоловіків становище. Потрібно визнати й існування певної маргінальності в сучасному суспільстві становища жінок, які виявляють схильність до активної участі в політиці, що в переважній більшості випадків цілком серйозно може перешкоджати їх успішному входженню в політику.

Ставлення до жінок-лідерів, зокрема політиків, в перехідному чи традиційному суспільстві є досить упередженим. Серед громадськості побутує думка, що жінці не місце у великій політиці. У громадській думці жінки, які у супереч існуючій традиції обійняли високі посади, сприймаються як ізольовані та маргіналізовані, як політики «не тієї» статі. Якщо ж подивитись глибше, то вони не представляють й інтересів жінок як соціально-демографічної групи, не мають підтримки з боку жіночих організацій, не беруть участь у формуванні політики стосовно жінок.

Протягом 4-13 січня 2010 року Київський міжнародний інститут соціології провів всеукраїнське опитування громадської думки щодо електоральних намірів громадян. В т.ч. реалізовано дослідження розподілу прихильників кандидатів на пост Президента України за гендерною ознакою. Цей моніторинг громадської думки вкотре підтверджує викладені положення. Жінки-виборці віддали перевагу кандидату-чоловікові (намір голосувати за В.Януковича виявили 42,4% жінок, а за Ю.Тимошенко - 31,7%). Подібна пропорція розподілу виборчих преференцій простежується і серед чоловічого електорату (відповідно 40,5% та 28,5% опитаних) [91]. Наведені результати свідчать, що жіночий електорат є більш поміркованим, обов'язковим, менш протестним, аніж чоловічий. Разом з тим, у електоральному виборі кандидата відмінності між жінками та чоловіками несуттєві.

Говорячи про існування зв'язків між певними стилями політичного лідерства, з одного боку, а також гендерними ролями, з іншого боку, потрібно враховувати, що аналіз розподілу робочих місць в переважній більшості навіть найбільш розвинених країн переконливо показує, що жінки в сучасному суспільстві переважно займають виконавчі позиції не ключового характеру в прийнятті найважливіших рішень [100]. Прикладом цього є виборчі комісії, де 80 % жінок і 20 % – чоловіків, які ними керують. Роль української жінки у виборах в цілому відображає стан українського суспільства, коли жінка робить найбільш рутинну роботу, а чоловіки – керують. Цілком очевидно, що це не може не впливати на становище жінок, якщо вони намагаються стати політичними лідерами. Адже в усіх таких випадках виявляється, що у цих зовсім відсутній відповідний практичний досвід.

Крім того, в багатьох випадках жінки-політики могли взагалі не ідентифікувати себе з жодною з тих ролей, які існували в суспільній свідомості [263, с. 99]. З цієї причини жінки-політики більшою, чи меншою мірою бувають змушені відмовлятися від деяких норм найбільш

традиційних для сучасного суспільства жіночих ролей [52; 58]. Однак потрібно підкреслити, що в переважній більшості випадків така відмова жінок, які прагнуть стати активними політиками, від традиційних норм поведінки не може забезпечити абсолютно ніяких переваг. Більше того, такого роду відмова навіть ніяк не змогла б хоч якось компенсувати таким жінкам-політикам очевидного програшу чоловікам-політикам, які в такому випадку можуть сприйматись в суспільстві як носії традиційних норм поведінки.

Інакше кажучи жінки-політики, якщо вони погоджуються приймати якісь принципово невластиві для них соціальні ролі і якісь принципово невластиві для них «правила гри», створені політиками-чоловіками, часто можуть опинитись в програшній для них ситуації. Більше того, чимало дослідників (І. Жеребкина, С. Ушакін, І. Чикалова) сходиться на думці, що навіть сучасна мова політики є суто чоловічою [100, с. 52-55; 241, с. 72-75; 263, с. 113-136]. За таких обставин жінки-політики повинні виробити власні стилі політичного лідерства, або хоча б навчитись цілком свідомо використовувати тільки такі стилі політичного лідерства, які здатні створювати для них найбільші переваги, а також забезпечити найбільший соціальний, або ж політичний виграш.

Аналіз спільних бесід за участю чоловіків та жінок показує, що жінка в таких випадках буває менш активна, вона більше слухає і менше говорить [99, с. 167]. Однак також потрібно враховувати і те, що подібна поведінка жінок в їх політичній діяльності зовсім не обов'язково повинна свідчити про наявність справжньої дискримінації жінок у суспільстві і, тим більше, що подібна поведінка жінок в політиці зовсім не обов'язково повинна бути програшною для них. Навпаки, саме такий стиль поведінки може стати своєрідною перевагою в сучасній політичній діяльності жінок.

Проблеми існування зв'язків між переважно жіночими стилями політичного лідерства, а також гендерними ролями останнім часом починає ускладнюватись внаслідок тих процесів, які відбуваються в

сучасному суспільстві. Деякі з цих процесів мають для жінок-політиків особливе значення. Серед таких явищ, які на сучасному етапі розвитку суспільства здатні бути найбільш несприятливими для активної участі жінок в політиці, найчастіше називають триваючі процеси глобалізації. Крім того, існування очевидних тенденцій повернення багатьох країн і навіть цілих регіонів світу до справжнього расизму та націоналізму, яке відмічається багатьма дослідниками, також цілком виправдано вважається дуже несприятливим для активізації участі жінок в політиці своїх країн [19, с. 61].

Таким чином, зростаюча активна участь жінок у політичному житті в різних країнах, а також їх вихід на лідерські позиції в політиці дозволяє говорити про феномен жіночого політичного лідерства. Тому в сучасній політології все частіше предметом уваги стають характерні для жінок стилі лідерства.

В американській науковій літературі неодноразово висловлювались сподівання, що в процесі реального досягнення в суспільстві гендерної рівності відмінності між інструментальним та експресивним лідерством повинні поступово згладжуватись. На суспільне сприйняття політичного лідерства дуже суттєво здатні впливати гендерні очікування, які поширені в тому, або ж іншому суспільстві. Іншими словами, від жінок, яким вдається стати політичними лідерами, у суспільстві підсвідомо чекають проявів експресивного керівництва. Разом з тим, очевидно, що жінки в політиці часто змушені тією або ж іншою мірою виходити за межі своїх найбільш традиційних ролей. Крім того, в багатьох випадках жінки-політики свідомо не ідентифікують себе з жодною з традиційних ролей. З цієї причини жінки-політики бувають змушені відмовлятися від деяких норм традиційної для сучасного суспільства жіночої ролі.

Приймаючи невласиві для них ролі, а також невласиві для них «правила гри», які були створені політиками-чоловіками, жінки-політики неминуче опиняться в програшній ситуації. Існує очевидний вихід з такої

програшної для жінок-політиків ситуації – жінки-політики повинні виробити власні стилі політичного лідерства, або хоча б використовувати такі стилі політичного лідерства, які здатні давати їм найбільші переваги та найбільший виграш.

Конструктивне поєднання гендерних ролей в політичній діяльності, пропорційна представленість в ній лідерів від жінок і чоловіків суттєво збагачує суспільство, стимулює його творчу енергію, оптимізує процес прийняття рішень. Необхідно також брати до уваги, що інтереси тієї чи іншої соціальної групи можуть бути належно враховані, якщо їх представники становитимуть не менше як 30 відсотків від загальної чисельності осіб, які причетні до прийняття політичних рішень. У країнах із високим рівнем жіночого представництва у структурах влади (Фінляндія – 39,0 %, Норвегія – 35,8 %, Швеція – 33,5 %, Данія – 33,0 %) краще, ніж деінде, вирішуються проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, досягається злагода у суспільному організмі. При цьому від жінок-політиків очікують не тільки захисту соціальних інтересів населення, конструктивного і активного вирішення специфічно жіночих проблем, а й іншого, відмінного від чоловіків, стилю роботи, способів розв'язання проблем. Так, відзначається різниця між стилями роботи жінки-політика та чоловіка-політика. Помітною є тенденція запровадження свого «жіночого стилю», якому притаманні такі якості: інтуїтивність, терпимість, компроміс, ієрархичність прийняття рішень, прагматичність, практичність, моральність, відповідальність.

Необхідно відмітити, що окреслені переваги значною мірою породжені уявленням про «сімейну жінку» і переносяться на імідж жінки-політика. Якщо критикується «жіночий стиль» у політиці, то знову ж таки, згадують негативні риси, які жінка виявляє в побуті, а не в професійній діяльності: жінки надто емоційні, суб'єктивні, вони надто практичні, заважає їх «дріб'язковість» та схильність бачити «суспільство як сім'ю». Крім того, жінки, які за тих чи інших причин включаються в політичну

боротьбу, мають схильність до радикалізму, що в окремих випадках переходить в екстремізм. Це також відзначається однією з негативних рис жінок як політичних лідерів [98].

Сьогодні цілком очевидно, що жіноче політичне лідерство має насамперед когнітивний характер. Адже лідерство завжди знаходиться у безпосередньому відношенні до існуючих в суспільстві владних відносин між людьми. Розуміння когнітивної природи стилів жіночого лідерства повинно привести до нової оцінки ролі знань, у суспільствах, що трансформуються та зазнають демократичних перетворень.

Висновки до другого розділу

В умовах демократичних перетворень, в ході складних суспільно-політичних змін розвиток жіночої політичної діяльності й участі вирізняється своїми характерними особливостями.

Сучасна жінка-лідер, її авторитет і можливості впливу осмислюються через наяві різновиди, багаторівневу структуру, особливості внутрішньої і зовнішньої комунікації політичних еліт. Виявлено, що серед класичних наукових підходів до згаданої проблематики (у роботах Р. Арона, М. Вебера, Д. Бернса, Ж. Блонделя, Р. Даля, М. Дюверже, Г. Лебона, Р. Міллса, Г. Моска, В. Парето, Г. Тарда та ін.) гендерний аспект здебільшого ігнорується. У сучасній політології прийнято розмежовувати феномени еліти і квазіеліти; вирізнити господарську, духовно-інтелектуальну, політичну, військову еліти; характеризувати політичні еліти як відкриті, або як закриті; поділяти правлячі еліти на легітимні і нелегітимні; фрагментарні, нормативно та/або ідеологічно інтегровані. Малодослідженим та актуальним залишається процес сходження жінки до рівня політичної еліти суспільства, а також окремий феномен жіночої політичної еліти.

Реальний авторитет і можливості впливу жінки-лідера у політиці вимірюється не лише її особистими і професійними якостями, але й визнанням у елітарних структурах суспільства. Жінки відіграють важливу роль у середовищі провідних суспільних верств, які реально здійснюють управління суспільством або досягли визначних успіхів у важливих галузях суспільного життя, які мають певні інтелектуальні чи моральні переваги над іншими. Проте активним жінкам-політикам у відповідних організованих правлячих структурах здебільшого відводяться функції виконання владних доручень, а не безпосередня участь у виробленні і прийнятті державно-політичних рішень. Характерною відповіддю сучасної жінки-лідера на подібні реалії суспільно-політичного життя є її участь в опозиції до правлячої верхівки (у складі або й на чолі політичної контреліти), а в окремих випадках – радикалізація жіночої громадсько-політичної діяльності.

Поряд зі згаданими тенденціями утвердження авторитету і можливостей жіночого політичного лідерства, важливо зважати на зростання у сучасному громадянському суспільстві попиту на політиків, які мають перевагу над іншими у професіоналізмі, інтелекті, освітньому рівні, моральних чеснотах, соціальній активності, мобільності тощо. Процеси оновлення політичних еліт в добу демократизації передбачають вступ/вихід з їх структур залежно від особистого успіху або поразки кожного суб'єкта, незважаючи на його соціальне походження, матеріальну забезпеченість, а також гендерну ідентичність. Жінка-суб'єкт політики за таких обставин повинна бути готова до гідної конкурентної боротьби на рівних за місце та роль, відведена їй у структурі політичної еліти.

Сучасні інформаційні, освітні, наукові перспективи розвитку політико-владних відносин відкривають нові можливості для жіночого стилю політичного лідерства в умовах демократизації. Проблематика співзвучна новітнім політико-когнітивним дослідженням, які мають прикладний характер та пов'язані з прагненням зрозуміти сутність

когнітивних принципів, що зумовлюють зміст діяльності суб'єктів світу політичного.

Зростання ролі освіти і науки у сучасному світі змушує по-новому оцінити політичні відносини та процеси, що відбуваються, переглянути сутність феноменів політичного володарювання, лідерства, гендерного балансу в політиці. Процес засвоєння і систематизації знань, умінь, навичок є необхідною умовою підготовки людини до участі у політичному житті суспільства, а прагнення до наукової об'єктивності, пошуку істини є визначальними орієнтирами успішної політичної діяльності.

Усвідомлення когнітивної природи владних відносин вносить суттєві корективи у традиційне розмежування чоловічого та жіночого стилів політичного лідерства. У світлі нових демократичних та інформаційних перетворень поступово втрачає актуальність раніше прийняте ототожнення гендерних ролей у суспільстві з відповідними стилями політичного лідерства. Експресивні та інструментальні стилі управління сьогодні однаково властиві як для чоловіків-, так і для жінок-політиків. Разом з тим, жіноче політичне лідерство дещо втрачає властиві суто для себе переваги: інтуїтивність, терпимість, компроміс, ієрархічність прийняття рішень, прагматичність, практичність, моральність, відповідальність тощо.

Новітні виклики інформаційної епохи ставлять перед світовою громадськістю важливі завдання, що передбачають, надання базової освіти дівчатам і жінкам, створення можливостей для здобуття ними професійної підготовки, орієнтування їх на перспективи безперервної освіти, заохочення максимального розвитку творчих здібностей і талантів представниць жіночої статі, збереження жіночої ініціативи у політиці, забезпечення всебічної й рівної участі жінок у процесах розвитку громадянського суспільства та у розбудові демократичної держави й глобального цивілізованого світу.

РОЗДІЛ 3

ЖІНКА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Дилеми кратологічного образу жінки та її реальної громадсько-політичної участі на шляху до демократичних перетворень

Сучасні демократичні перетворення сприяють розширенню спектру громадських ініціатив у політичному житті суспільства, зростанню числа зацікавлених у політиці суб'єктів, виходу на політичну арену нових акторів. Демократичні трансформації в Україні передбачають відкриття нових можливостей для жінок у політичних процесах, їх гармонійне входження у систему політико-владних відносин на всіх її рівнях. Первинною структурою політичної діяльності, становлення і розвитку жінки-політичного лідера є певна політична організація, громадсько-політичне формування, партійна одиниця тощо. Важливу нішу у цій структурі становлять власне жіночі політичні організації та рухи, що закладають особливу основу для розуміння та розвитку жіночого політичного лідерства. Йдеться передусім про те специфічне середовище, що за сучасних умов переймає на себе завдання виховувати та сприяти політичній активності жінок в Україні.

Жіночий політичний рух є невід'ємною частиною розвинутого громадянського суспільства. Форми участі жінок у вітчизняній політиці відрізняються від аналогічних форм, характерних для переважної більшості сучасних розвинутих країн Заходу. Досвід останніх доводить, що жіноче політичне лідерство є ефективним способом реального повороту суспільства на шлях до створення людиноцентричної, розвинутої, стабільної сучасної держави. Ще Ю. Хабермас підкреслював, що нові структури громадянського суспільства протистоять деспотизму

абсолютизму, авторитаризму, зазіханням держави на права людини й висувають на перший план гуманістичні умови та цінності, немеркантильне, високодуховне, моральне поведження, самосвідомість, самовизначення, волю і гідність окремої особистості [270, с. 225]. Саме ці відмінності дають можливість говорити про участь жінок в політиці сучасної України як про особливий політичний феномен, який заслуговує на окрему увагу політологів, зокрема дослідників динаміки громадянського суспільства і процесів демократизації.

Сучасне громадянське суспільство становить передусім систему самостійних суспільних інститутів і відносин, які створюють умови для реалізації інтересів і потреб індивідів та груп, для життєдіяльності різних сфер цього суспільства. Прагнення розвинутого громадянського суспільства закладені у численних працях вітчизняних політологів. Цю думку зокрема розвивають автори ґрунтового видання «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії», які переконані, що в політичному відношенні формою існування громадянського суспільства є демократія: діють механізми загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади, примат права; економічному – громадянське суспільство є системою ринкового типу, основа якої – приватна власність. З точки зору соціальної структури для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас. У духовному плані громадянське суспільство характеризується плюралізмом ідей і думок, толерантністю, критичним ставленням до дійсності, раціоналізмом і гуманізмом [204, с. 35]. Важливими «одиницями виміру» громадянського суспільства є громадянські ініціативи, об'єднання й організації громадян, громадські формування, суспільно-політичні рухи.

Відповідно до Єдиного реєстру громадських формувань Міністерства юстиції України сьогодні існує понад 1200 жіночих організацій [97]. Однак вони не відрізняються особливою впливовістю у справах державного

управління або місцевого самоврядування. Відповідні ідеї мало популярні в українському суспільстві. Сучасний український дослідник В.Фесенко, наприклад, приходять до висновку, що на пострадянському просторі можна говорити про такого роду «логіку» розвитку жіночого руху, яка постає у своїй основі зовсім іншою, ніж та, за якою розвивався жіночий рух в розвинутих західних країнах. Сама ідеологія класичного фемінізму сформувалася в зовсім іншому контексті, не тільки політичному, але також і соціо-економічному, духовно-ідеологічному та культурному контексті, ніж той, про який можна говорити в умовах сучасної незалежної України [263, с. 84]. Значна частина дослідників, особливо в дев'яності роки двадцятого століття, висловлювали переконання, що існуюча ідеологія фемінізму західного гатунку взагалі не може бути по-справжньому придатною для пострадянського політичного середовища загалом, зокрема також і для політичного середовища в сучасній Україні.

Серед дослідників питання участі українських жінок в політичному житті, зокрема історії жіночого руху в Україні, поширеною в наш час є така думка, що жіночий рух, який існував на українських теренах, досить часто цілковито поєднувався з ідеєю українського національного відродження. Такої ж думки дотримується також і відома дослідниця фемінізму та історії жіночих політичних організацій в Україні І. Жеребкіна. Свої міркування стосовно причин тісного поєднання українського жіночого руху з українським національним відродженням вона детально обґрунтовує в книзі «Жіночне політичне несвідоме». Дослідниця зауважує зокрема, що майже всі жіночі рухи, що змогли актуалізуватись в Україні в дев'яності роки двадцятого століття, виникли під час розпаду Радянського Союзу, або ж одразу після цього розпаду. Багато в чому ці жіночі рухи намагаються продовжувати традиції попередніх українських жіночих рухів, які існували на українських землях протягом кінця дев'ятнадцятого – початку двадцятого століть і які були солідарними з національно-визвольним рухом [99; 100].

Зі здобуттям Україною незалежності жіночі організації та рухи претендували на масовий характер. Однак, ані за формами діяльності, ані за кількістю послідовників не відповідали таким прагненням. За визначенням вітчизняних політологів, політична організація є структурою політичного об'єкта; однією з функцій управління в суспільстві; групою осіб, що становить колектив, єдине політичне ціле; налагодження, впорядкування, приведення чогось у відповідну систему; об'єднанням, союзом, заснованим для досягнення спільної мети [202, с. 589]. Досягнення комплексних функцій, що покладається на громадсько-політичне об'єднання громадян, є клопіткою щоденною працею її учасників, та нерідко залежить від ряду зовнішніх обставин. Найбільш відомі жіночі організації кінця двадцятого століття в Україні («Спілка жінок України»/перейменованій в незалежній Україні «Комітет радянських жінок» /; «Жіноча громада»; «Союз Українок» / наступниці однойменного жіночого об'єднання 1921-1939 рр./ та ін.) з різним успіхом намагалися брати участь у політичному житті країни, впливати на прийняття державних та громадських рішень. Оцінка їх діяльністю вітчизняними науковцями є спірною.

Вивченням типології жіночих організацій, які виникли та існували в дев'яності роки в Україні після розпаду Радянського Союзу, займається вже згадана раніше І. Жеребкіна. Вона виділяє серед цих жіночих об'єднань та союзів в Україні основні типи організацій. Таких типів жіночих організацій, на її думку, існує три: 1) безпосередні спадкоємиці попередніх радянських державних структур; 2) такі жіночі організації, що виникли внаслідок спроб вирішення конкретних соціальних проблем; 3) такі жіночі організації, які були створені у зв'язку з особливостями діяльності різних політичних партій в сучасній незалежній Україні [100, с. 52-55]. Всі ці типи жіночих організацій найбільшою мірою пов'язані із традиційним уявленням про роль жінки в суспільстві, а також водночас із ідеєю незалежності України.

Українська дослідниця О. Луценко вважає, що в Україні ще не сформувалася соціокультурна ситуація для виникнення жіночого руху, зокрема коли притримуватись тієї схеми, що культура виробляє певні соціальні явища. Жінок України, і не тільки сучасних, але також і тих, хто діяли в дев'яності роки, характеризує, на думку дослідниці, прагнення до відтворення давно існуючих стереотипів, доволі низька самооцінка, незвичка до західних практик. Багато сучасних українських політичних партій також мають свої жіночі організації, очевидно сателітного типу. Наприклад, Українська Християнська Партія, а також організації лівої та соціалістичної спрямованості мають свої жіночі відділення: це відповідно Українська Жіноча Християнська Партія із консультативними центрами та Союз трудових жінок [152, с. 186]. Більшість жіночих організацій в сучасній Україні, як правило, виникали всередині певної політичної сили (наприклад, «Жіноча Громада», «Спілка Олени Теліги», «Союз Українок», що виникли із середовища Народного Руху України). Основною метою жіночих рухів свою участь в процесі побудови української незалежної держави, а також вплив на соціально-політичні процеси в країні.

Говорячи про роль жінок в політиці, прийнято використовувати два основних підходи: або скористатися існуючим політологічним підходом, або критикувати метод. Дослідник В. Фесенко вважає, що на українському матеріалі краще скористатися першим варіантом. Вчений також висловлює переконання, що, говорячи про роль жінок у сучасній політиці, бажано використовувати термін «політична участь». Цей термін розуміється як участь окремих громадян, соціальних груп в процесі прийняття політичних рішень, формулювання, проведення або здійснення публічної політики, в широкому сенсі цього терміну. Мова йде про залученість громадян до політико-владні відносини [263, с. 92-93].

Вже згадувана І. Жеребкіна намагається дати визначення українських жіночих організацій дев'яностих років двадцятого століття. Характеристиками рисами українських жіночих організацій дев'яностих

років двадцятого століття І.Жеребкіна називає: неоконсерватизм, націоналістичний характер, невідділення «чоловічих» і «жіночих» проблем, відторгнення проблеми фемінізму, немасовість, альянс ідеологій націоналізму і комунізму, залежність від політичного маніпулювання [100, с. 52-55]. В Україні жіночі організації дев'яностих років двадцятого століття актуалізували образ Берегині [99]. Цей образ вони трактували як традиційний образ української жінки, а також як ідею про історичну непригніченість української жінки.

Досліджуючи особливості жіночого руху в Україні часів незалежності, О. Луценко, доходить до висновків, що діяльність жіночих організацій першочергово полягає в просвітянській, благодійній та суспільній функціях. Наприклад, проект «Жіноча доля» підготував альманах «Видатні жінки України ХХ ст.». Серед прикладів практичної діяльності цих жіночих організацій можна назвати також надання соціальної допомоги, наприклад, «Спілка Жінок України» проводить курси малого бізнесу «Ділова жінка» та «Основи підприємницької діяльності», «Жіноча Громада» консультує про традиції українського народу, займається проведенням науково-практичних конференцій. Була також спроба до об'єднання всіх жіночих організацій України. Ця спроба була в червні 1996 року, під час конференції «Стратегія Четвертої Всесвітньої Конференції по Положенню Жінки та Програма Дій в Україні», що була організована «Жіночою Громадою» за ініціативою групи жіночих українських національних організацій була створена постійно діюча Рада Жіночих Суспільних Організацій. О. Луценко зазначає, що постійно триваюче розширення різносторонніх контактів з західними жіночими організаціями свідчить про певну зацікавленість в наданні жіночому руху сучасного характеру та статусу. При цьому навіть вона зазначає низький ступінь участі жінок України в жіночих організаціях та недостатній рівень поінформованості українського суспільства про їх діяльність [152, с. 184].

В діяльності українських жіночих організацій науковці виділяють дві вирішальні тенденції, що по-різному виявляють себе.. Перша полягає в актуалізації ролі жінки у процесах активного відродження народних звичаїв, мови, національної моралі та етики, що досить часто зводиться до образу «Берегині». До цієї тенденції у діяльності українських жіночих організацій О. Луценко відносить завдання поетапного відродження та розбудови сучасної української національної держави (організації «Союз Українок», «Жіноча Громада»). Друга тенденція у діяльності українських жіночих організацій полягає в виділенні сфери суто жіночих інтересів (яким вважаються, зокрема, сім'я і сфера соціального забезпечення), а також відстоювання цих інтересів на всіх рівнях [152].

Таким чином, очевидно, що участь жінок у політичному житті сучасної України суттєво відрізняється від аналогічної практики інших сучасних країн.

Історично, ментально, психологічно, соціологічно вітчизняні дослідники [99; 100; 152; 263] виокремлюють такі проблеми жіночого руху в Україні:

1. Однією з найсерйозніших проблем жіночого руху є подолання заангажованості українського суспільства на звичні стереотипи, традиційні забобони, за якими ігнорується особистісне життя жінки-людини, а соціальна роль її зводиться тільки до обслуговування чоловічої частини населення та родини. Декретами, постановами їх не ліквідувати. Вони змінюються практикою соціального життя, включаючи практику жіночого руху. Другою стороною цієї ж проблеми є низька самооцінка жінок з елементами низької поваги до жіночої особистості. Більшість жінок не здатні ще фіксувати проблему нерівності за ознакою статі та патріархатної домінації, а тому не здійснюють спроби їй протистояти. Типовою для України є ситуація, коли жіночі організації очолюють жінки-родичі (дружина, дочка, сестра тощо) впливових політиків, що зумовлює рішення подекуди владних структур, а не проблем жіноцтва. Поодинокі, але досить

яскраво виражені радикальні випадки протистояння – зокрема жіночий рух «Фемен», що не має чіткої програми розвитку і відображає інтереси обмеженої частини жіноцтва.

2. Вагомою проблемою жіночого руху є недостатність ресурсів. Реальне складне соціально-економічне становище, в якому перебуває середньостатистична українська жінка, позбавляє багатьох жінок можливості та бажання займатися громадською діяльністю. Жінка практично працює у дві зміни – безпосередньо на службі чи виробництві і вдома. Причому «друга зміна», тобто домашня робота, важка і потребує багато часу, здоров'я і терпіння.

3. Завадою розвиткові жіночого руху є також небажання в суспільстві сприйняти жіночий рух як вагомий чинник розвитку суспільства. Аналіз результатів соціологічних досліджень свідчить, що жіночі організації в Україні не користуються популярністю у населення, а їх потенційні можливості у розв'язанні жіночих проблем залишаються задіяними не повною мірою. Цьому перешкоджає і обмежений доступ жінок в урядові та управлінські структури, низький рівень поширення феміністичних цінностей.

4. Труднощі викликає недостатня проінформованість суспільства про жіночий рух в Україні. Діяльність жіночих організацій, врешті, як і багатьох інших об'єднань «третього сектору», знаходиться поза зоною інтересу і уваги ЗМІ, які не пропагують ні цілей, ні досягнень жіночих неурядових організацій, що зменшує їх шанси отримати схвалення з боку громадськості. Жіночим організаціям потрібно прагнути створити власний інформаційний простір. У жіночих організаціях домінує традиційний погляд на жінку.

5. Проблемою розвитку жіночого руху є недостача наповнення його гендерним змістом, формування у населення гендерної культури взаємовідносин, визнання гендерних досліджень як галузі наукових досліджень, розроблення фундаментальних наукових праць, утвердження

гендерних навчальних курсів, що забезпечувало б наукове підґрунтя жіночого руху як суспільного явища, спрямованого на творення нової культури, на розвиток гендерної демократії.

6. Актуальною проблемою, що гальмує консолідацію зусиль жіночих організацій, є страх кожної з них втратити свою автономію з одного боку, а з іншого – брак активності щодо консолідації рядових учасниць руху. Таким спільнотам не вистачає організаційного досвіду роботи, необхідних управлінських навичок, етичних уставів. Культура взаємовідносин, потреба поступатися амбітними інтересами, особиста відповідальність за діяльність і участь у жіночому русі належать до найбільш затребуваних у процесі розвитку жіночої громадської ініціативи.

Згадані типи жіночих організацій пов'язані із традиційними уявленнями про роль жінки в суспільстві. Багатьох жінок України – найбільш активних учасниць політичного життя та лідерів громадських організацій здебільшого характеризує схильність до відтворення давно існуючих суспільних стереотипів, що нерідко супроводжується їх низькою самооцінкою. Крім того, подекуди виявлялась також і очевидна нездатність до сприйняття західних політичних практик. Однак, на думку дослідників, практика розширення контактів з західними організаціями переконливо свідчить про зацікавленість в наданні жіночому руху сучасного характеру та статусу.

Характерними особливостями жіночих організацій дев'яностих років в Україні слід визнати: неоконсерватизм, націоналістичний характер, невідділення «чоловічих» і «жіночих» проблем, відторгнення проблеми фемінізму, немасовість, альянс ідеологій націоналізму і комунізму, здатність піддаватись політичному маніпулюванню. Лідери всіх цих жіночих організацій бачили в якості своєї основної мети жіночих рухів участь в процесі побудови української національної держави, а також вплив на соціально-політичні процеси в країні. В Україні жіночі організації дев'яностих років актуалізували образ Березини. Такі жіночі організації

майже завжди виявляли претензії на масовий характер. Проте в переважній більшості випадків навіть керівництву цих організацій було цілком очевидно, що якраз масового характеру у цих організацій не було. Крім того, вони намагалися першочергово вирішувати загальнополітичні питання, оскільки багато жіночих організацій в сучасній Україні є зовсім нежіночими по суті, а виникали всередині загального політичного руху. Діяльність багатьох жіночих організацій полягає в просвітянській та благодійній функціях, наданні соціальної допомоги, консультаціях щодо українських народних традицій.

Такі характерні відмінності в жіночому русі дають можливість говорити про особливий сучасний політичний феномен жіночого політичного руху в сучасній Україні.

Окрім специфічного жіночого політичного руху, другою невід'ємною складовою входження жінки у політичні відносини і процеси є існуючий кратологічний образ жінки, тобто імідж жінки-політичного лідера, що закладається не лише її суб'єктивними рисами та професійними здобутками, але й історично, через особливості функціонування уявлень про рольовий статус жінки-суб'єкта політичної влади. Йдеться про поширені характеристики, які використовуються як у професійному, так і в повсякденному спілкуванні для позначення індивідуальності певного політика. Нерідко вони поширюються не лише на окремих політичних діячів, але й на його послідовників, організовані ним структури, громадсько-політичні об'єднання і рухи, які він представляє. Гендерні відмінності у подібних образах політичних лідерів помітно вирізняються серед інших. Традиційно чоловік-політичний лідер мислиться у категоріях професіоналізму, коли ж мова заходить про жінку-владного суб'єкта, характеристики нерідко переходять на побутові означення.

Проблематика кратологічного образу жінки-лідера безпосередньо пов'язана з проблемами її сприйняття суспільством та самоприйняття, ідентифікації і самоідентифікації. Погодимось з Л. Нагорною, яка у

синхронічному аспекті самоідентифікації вирізняє усі ті рівні ідентичності, з якими стикається людина у своєму повсякденному побуті. На першому рівні – базова ідентичність (особистісне самовизначення). На другому розміщуватиметься кластер соціокультурних ідентичностей (вікових, професійних, територіальних, гендерних, етнічних, релігійних та ін.). На третьому – основоположна для кожного соціуму національно-громадянська ідентичність, а також цивілізаційні, транснаціональні, глобальна ідентичності. Усі ці ідентичності існують у просторі, що оточує людину «тут і тепер», і їхня категоризація, як правило, не становить особливих труднощів. [167, с. 19].

Сучасне українське суспільство перебуває в пошуках власної суспільно-політичної ідентичності. Глибока криза радянської соціалістичної суспільно-політичної системи та утворення в Східній Європі нових держав після розпаду Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини, відмова від соціалістичної орієнтації в країнах Східної Європи та на більшості пострадянського простору, поступове повернення до західних демократичних традицій – все це актуалізує зараз проблематику політичного лідерства і весь комплекс проблем, що з ним пов'язані. Українське суспільство зазнає впливу суперечливих і багато в чому протилежних тенденцій: одна з них полягає в необхідності державної, національно-культурної та суспільно-політичної самоідентифікації, інша тенденція – у поширенні та поглибленні глобалізаційних процесів. Разом з процесами модернізації та постмодернізації, вибором політичної орієнтації на Захід чи Схід це створює ситуацію суспільно-політичної невизначеності в українському суспільстві. Зростання рівня національної самосвідомості українського народу обумовило відтворення національної державності. Однак ефективне існування та вдосконалення сучасних державних владних структур потребує глибокого наукового дослідження і осмислення ряду важливих політичних проблем.

У перехідні епохи, коли відбувається глибока трансформація загальнокультурних та суспільних цінностей, кратологічні образи змінюють своє наповнення. Нові очікування та вимоги громадян закладають підґрунтя для перегляду традиційних стереотипів, образів і форм, з якими вимушені співставляти себе політичні лідери. Втім для сучасного українського суспільства, на відміну від більшості західноєвропейських спільнот, і сьогодні найактуальнішим і найусталенішим щодо функціонально-рольового розподілу у суспільстві залишається традиційно-патріархальний устрій, який коротко можна описати формулою С. Моема: «Світ — це дім чоловіка, а дім — це світ жінки». Треба зазначити, що подібні переконання підтримуються, за даними соціологів, не лише абсолютною більшістю українських чоловіків, але й не меншою кількістю самих жінок. На подібний стереотип активно працюють і засоби масової інформації в Україні, що найактивніше впливають на популяризацію традиційного уявлення про роль жінки-українки як берегині домашнього вогнища, матері і виховательки, зразкової домогосподині.

Відстежити динаміку сприйняття жінки-лідера в українському суспільстві доби незалежності дозволяє моніторинг Інституту соціології НАН України, що проводиться з 1992 року. Респондентам пропонували твердження «Жінки не мають обіймати керівних посад», з яким в цілому згодні 34,8% опитаних (у 1992р.), 16,6% (у 2000р.), 13% (у 2004р.), 13,9% (у 2005р.), 15,1% (у 2006р.), 19,1% (2008р.), 18,4% (2010р.) та 19,4% (у 2012р.). Не згодні з тим, що жінки не мають обіймати керівних посад 50,1% громадян України (у 1992р.), 70,2% (у 2000р.), 75,7% (у 2004р.), 75,7% (у 2005р.), 72% (у 2006 р.), 70,3% (у 2008 р.), 69,1% (у 2010 р.) та 67,5% (у 2012 р.) [260, с. 553]. Як вказують ці відомості, число тих, хто підтримує можливість жіночого керівництва зросло з часу здобуття Україною незалежності. Однак подібна динаміка не є однозначною. Сприйняття жінки-лідера суспільством коливається залежно від

електоральних циклів, ситуативних обставин, глибинних світоглядних зрушень тощо.

Ставлення у сучасному суспільстві до жінки-політика, до жінки на найвищих політичних і державних посадах є зовсім іншим, ніж до чоловіків на аналогічних посадах. Звертає на себе увагу й така закономірність сучасного політичного життя: чим більш високою буде політична чи державна посада, тим більшою мірою українські виборці схильні бачити на цій посаді саме чоловіка, а не жінку [263, с. 106]. Крім універсальних символів-стереотипів, існує і цілий ряд інших гендерних образів-символів локального значення, які визначають напрями самореалізації жінки в сучасній Україні, впливають на формування сприйняття вже діючих у політиці жінок. Саме перед жінками – лідерами політичних партій та активними учасницями політичних змагань сучасні суспільно-політичні настрої формують особливо серйозні вимоги. Таке твердження можна вважати справедливим не тільки для сучасної України, але і для багатьох зарубіжних країн, тих, де зустрічаються лише поодинокі випадки жіночого політичного лідерства (Аргентина, Індонезія, Пакистан тощо), а також у тих країнах (США, Великобританія, Німеччина), де жіночі суспільні рухи досягли відчутних успіхів, а жінка досить часто реалізується у ролі успішного менеджера чи керівника бізнесового проекту.

Однак у тих випадках, коли жінка є саме успішним політиком і здобуває керівні державні посади, сучасне суспільство досить часто демонструє до неї зовсім інше ставлення ніж до чоловіка. У західних країнах із впливовими жіночими рухами та давніми політичними традиціями сприйняття жінки-лідера не є негативним, але найчастіше будується на інших критеріях. Зокрема такі якості характеру як твердість та рішучість, визнані обов'язковими та необхідними для політичного діяча, у випадку з жінкою-лідером сприймаються в якості незвичного феномену.

Не дивлячись на те, що Україна є достатньо молодю демократичною державою, рівень активності жінок в політиці є достатньо високим. Втім жінки здебільшого займають керівні посади середнього та нижчого ступеню. Переважно вони є депутатами сільських, районних, міських рад або керівниками середньої ланки виконавчих органів влади. Тобто, представництво жіночої статі на вищих рівнях політичної та бізнесової діяльності залишається дуже низьким.

Однак цілком очевидно, що у переважної більшості членів сучасного українського суспільства дуже помітно переважають такого роду політичні уявлення та установки, які українські дослідники вважають цілком можливим визначати як традиційні або ж «патріархальні» політичні установки. Поява жінок-політичних лідерів до теперішнього часу найчастіше викликає здивування і майже повне неприйняття для багатьох українських виборців, як чоловіків, так і жінок. Чим більш високою та вагомою є політична чи державна посада, тим більше українські виборці схильні бачити на цій посаді саме чоловіка, а не жінку. Таке ставлення до жінок – політичних лідерів можна пояснити соціальними стереотипами як української, так і загальноєвропейської культури, згідно з якими влада є атрибутом переважно чоловіків. Отже, саме вони, а не жінки, можуть і повинні бути кращими політиками [188, с. 40]. Ці уявлення значною мірою відбилися й на політичній поведінці жінок.

До прикладу, одне з досліджень початку 1990-х років засвідчило очевидну неналаштованість жінок в пострадянських країнах «робити кар'єру» в політиці саме з причини існування та значної поширеності подібних культурних норм [121, с. 108]. Політологи по-різному пояснюють подібні явища політичного життя, опираючись на різні чинники: психологічні відмінності жінок і чоловіків, наявні в структурі суспільства відносини та баланс соціальних ролей. Окремі західні дослідники, посилаючись на результати опитувань, висловлювали переконання, що жінки є менш амбіційними, ніж чоловіки, в своєму прагненні зайняти

високі політичні позиції [308, с. 469-492]. Частина дослідників феномену лідерства взагалі не розглядають окремо жіноче і чоловіче лідерство.

Однією з найбільш важливих особливостей політичної ситуації у сучасній Україні може вважатись те, що жінки-політики, як правило, не намагаються робити спроби спиратися у своїй діяльності на існуючі жіночі організації – на цю обставину вказує, наприклад, В. Фесенко. Інакше кажучи, жінки-політики в сучасній Україні, практично ніяк не пов'язані з жіночими організаціями. Найчастіше причиною такого явища називають вкрай низьку активність жіночих організацій в Україні. Не займаються активно політикою й переважна більшість українських жінок, які є лише рядовими жінками-виборцями [263, с. 101-106]. Цілком очевидно, що «патріархальні» політичні установки в сучасній Україні притаманні не лише чоловікам, але і жінкам, зокрема й представники жіночих рухів здебільшого є носіями таких установок. Таким чином відбувається відтворення «патріархальної» моделі держави на рівні суспільних організацій. Крім того, цілком можна говорити також і щодо відтворення «патріархальної» моделі і на рівні індивідуальному, насамперед психологічному.

Серед прикладів самопозиціонування жінки у політиці, що підтверджують вище наведені міркування, вирізняється Сумська обласна організація Партії регіонів, яка до 2013 року випустила корпоративні календарі «Краса регіонів». У календарі на кожній сторінці-місяці року співробітниці партії з'являються в оригінальних образах: доярки, співачки, танцівниці, фермерші, скрипачки, снігуроньки, водія, тенісистки, пекарки та ін. [див. 90]. Чимало з цих фотографій є доволі відвертими, або зображують жінок у побутових умовах.

Соціологічні опитування показують, що в західних областях сучасної України жінки-виборці менш схильні вибирати жінок-політиків, ніж в східних українських областях. В цілому ж політологи приходять до висновку, що в Україні можна говорити про дуже обмежену кількість

жінок-лідерів, які здатні «на рівних» боротись проти політиків-чоловіків [263, с. 105-106].

Дослідниця М. Дроздова провела опитування на тему «Особливості уявлень студентів про жінок-політиків», яке може дати досить чітке уявлення стосовно ставлення до жінок, які беруть активну участь в політиці, серед сучасної молоді в незалежній Україні. Так, 40% опитаних дівчат вважає, що жінки-політики загалом можуть успішно знаходити спільну мову з чоловіками-політиками і навіть мають у цьому сенсі певні переваги. Однак 29% опитаних налаштовані не так оптимістично, як попередні. На їх думку, жінки-політики часто програють у порівнянні з чоловіками. В той же час 25% опитаних студенток нейтрально оцінили взаємини політиків протилежної статі [91]. Це дослідження дає можливість також зробити припущення про існуючий в Україні розрив між відносно невеликою групою політично активних жінок, зокрема й жінок-лідерів, з одного боку, і великою кількістю пересічних жінок-виборців, з іншого, які мало знайомі з реаліями світу політичного.

Незначну активність жінок в політичній діяльності в Україні більшість сучасних політологів схильна вважати не тільки одним з неминучих наслідків радянської культурної спадщини, але також й результатом сформованого в перші роки незалежності образу українки. На думку Т. Мельник, жінкам в радянський час було відведене місце політичного резерву в існуючому політичному механізмі. Зараз цей механізм продовжує розвиватись далі, жінка вважається виборцем, резервом і потенціальним учасником [158, с. 24]. Несприятливий для участі жінок в сучасній політиці механізм дослідниця Т. Булавина вбачає в надмірній ідеалізації образу жінки. На її думку, ідеальна жінка, яка повинна брати участь в розбудові держави тільки за допомогою своєї репродуктивної функції, ніяк не може, з цієї причини, спромогтись взяти активну участь також і в реалізації політичної влади. Дослідниця переконана, що механізм ідеалізації жінки в суспільній свідомості полягає в тому, що ідеалізований

об'єкт виштовхується зі сфери комунікації. Критика, а тим більше справжній спротив, як схильна вважати Т. Булавіна, в цьому випадку стають неможливими, тому що ідеалізований об'єкт позбавляється мови та загального простору, ідеалізація перетворює жінку на фетиш та символ, які вже не можуть сприйматись в якості справжніх активних суб'єктів реальних політичних відносин [38, с. 210].

Опитування, проведене Українським жіночим фондом спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва напередодні виборів до місцевих органів влади з 3 по 15 жовтня 2010 р., продемонструвало найбільш поширені уявлення українців до наявної ситуації жінок у політиці та значною мірою розвіяло ряд стереотипів у цій сфері. За результатами моніторингу, прихильників ідеї збільшити представництво жінок в органах місцевої влади – вдвічі більше (47%), ніж опонентів (25%). При цьому опитувані чоловіки приблизно однаково розподілилися на тих, хто схвалює ідею більшого задіяння жінок, і тих, хто її не схвалює. Щодо опитаних жінок, то вони однозначно висловилися за свою активну участь у місцевому самоврядуванні (58%). Результати опитування спростували стереотип про те, що виборці не голосують за жінок. Насправді для більшості респондентів (59%) не має значення стать кандидата у депутати до місцевих рад чи на посаду мера. Серед причин, чому жінки мало представлені в політиці, найпопулярнішою відповіддю була «бракує часу через зайнятість вдома» (31%) і «чоловіки заважають займатися політикою» (24%). І якщо щодо першої відповіді респонденти обох статей були однаково солідарні, то щодо другої відповіді жінки були більш переконані (31%), ніж чоловіки (15%). Найменш підтримувана відповідь у переліку причин низької політичної участі жінок – твердження про те, що «жінки не здатні займатися політикою» (10%). Щоправда, цю тезу більше підтримали чоловіки (15%), ніж жінки (6%). З більшості питань респонденти з різних регіонів України відповідали однаково. Але респонденти Донбасу та Криму більш активно висловлювалися за те, що

для них важлива стать кандидата, причому вони готові голосувати саме за жінку, а не чоловіка [103].

В цілому можемо погодитись з позицією вітчизняних політологів С. Денисюк та В. Корнієнка про те, що в Україні панують дві протилежні суспільні думки: 1) тільки жінки можуть подолати корупцію, коли придуть до влади; 2) жінки не можуть бути політичними лідерами найвищих рангів [125].

Образи жінок-політиків значною мірою сконструйовані не лише громадською думкою, але й реальною практикою політичної діяльності. Саме безпосередня залученість до роботи у виборних органах влади різного рівня, на призначених політичних та державних посадах сформувала деякі самоідентифікаційні орієнтири для жінок, а також певні суспільні уявлення про їх роль у політичному процесі. Аналіз інформації щодо участі українських жінок у політичному житті суспільства варто розпочати з парламенту. Слід відзначити, що історія українського парламентаризму з точки зору ролі та місця в ній жінок містить цікаві факти, а також іноді непередбачувані повороти.

У 1980 р. Верховна Рада УРСР ратифікувала Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [119]. Відповідним результатом такого рішення постала зростаюча частка парламентарів жіночої статі у період 1980-х років. Під час виборів до ВР УРСР була наявна своєрідна негласна жіноча квота, яка складала визначений в конвенції – не менше 30%. Поряд з тим, що партійно-номенклатурна система підбирала кандидатів на кожний округ, не залишаючи реального вибору електорату, слід відмітити, що єдиною жінкою, яка очолювала Верховну Раду союзної республіки була українка Валентина Шевченко. Пізніше ситуація щодо пропорційного представництва обох статей у парламенті погіршилася. У 1990 р. до Верховної Ради було обрано лише 3% жінок; у 1994 р. цей показник становив уже 5,7%; після виборів 1998 р. – 8,1%; у 2002 р. – 5,3% жінок. У 2006 році було обрано 8,5% жінок-

депутатів, а на позачергових парламентських виборах 2007 р. цей показник становив близько 8%. Станом на 1.01.2013 р. серед 444 народних депутатів ВРУ сьомого скликання налічується 43 жінки (близько 10%), з них 14 представляють регіональні виборчі округи, решта 29 обрані по загальнодержавному багатомандатному округу та представляють відповідно політичну партію Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» 8 жінок; Партію регіонів – 7 жінок; політичну партію «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» – 7 жінок; Комуністичну партію України – 7 жінок. Головою Верховної Ради України та його заступники протягом всіх років незалежності були виключно чоловіки. Відповідні показники зафіксовані на офіційному порталі Верховної ради України, де гендерному розподілу членів парламенту відведений окремий підрозділ [див. 185].

Результати виборчого процесу 2012 р. дозволяють окреслити деякий кратологічний образ жінки-парламентаря у сучасній Україні. Більшість жінок, що увійшли до складу ВРУ – це вже традиційно ті жінки-політики, які мають попередній досвід парламентської діяльності та/або займали високі державні пости: Бахтеєва Т., Бережна І., Богословська І., Бондаренко О., Ващук К., Геращенко І., Горіна І., Дзоз В., Калетник О., Кондратюк О., Кужель О., Лабунська А., Львовичкіна Ю., Ляпіна К., Нетецька О., Оробець Л., Фабрикант С.. Багато з обраних до українського парламенту жінок попередньо займали високі менеджерські посади: Агафонова Н., Белькова О., Донець Т., Котеляк Л., Купрейчик І., Луценко І., Мельничук Л., Продан О., Сех І., Сікора О. Обрані й ті жінки, які раніше працювали у апараті ВРУ: Байдюк Л., Борита О., Левченко О., Новак Н.. До обрання у вищий законодавчий орган влади України активно займалися партійною діяльністю депутатки Бабиц В., Іонова М.; бюрократичною роботою Лютікова В., Михайленко О. Своїм основним місцем попередньої зайнятості, пов'язаним з науковою діяльністю, назвали Гриневич Л., Спіріна І., Фаріон І.. Серед народних депутатів-жінок

України сьомого скликання одна письменниця Матіос М., приватний підприємець та відома співачка Повалій Т.. Тимчасово безробітними назвали себе Денісова Л. та Слюз Т.. У регіональному розрізі жінки-парламентарії здебільшого проживають у Києві та Київській області. Строкатим є віковий склад парламенту: рік народження серед жінок-депутатів коливається від 1947р. до 1982р., переважає число жінок народжених у 60-х рр. минулого століття. Характерно, що жодна з народних депутаток не представляє жіночу громадську організацію чи політичних рух; більшість є членами політичних партій, що увійшли до складу ВРУ.

Сучасний кратологічний образ жінки-політика в Україні суттєво доповнюють жінки, що входять до складу Кабінету міністрів України. Приклади призначення на відповідні посади жінок є рідкісними. Гендерний аналіз чотирьох останніх урядів, проведений нами за допомогою ресурсів Урядового порталу [261], свідчить на користь переважання чоловічого характеру державної влади в Україні. Приміром, серед міністрів другого уряду В. Януковича (сформованого у серпні 2006 р.) не було жодної представниці жіночої статі, а серед міністрів другого уряду Ю. Тимошенко (від грудня 2007 р.), окрім неї самої працювала лише одна жінка, призначена на пост міністра праці та соціальної політики Л. Денісова. У складі першого уряду М. Азарова (сформований у березні 2010 р.) також було призначено лише одну жінку, Р. Богатирьову, яка до того ж обіймала посаду віце-прем'єр-міністра України. Гендерний дисбаланс відчутний і у другому, нині діючому уряді М. Азарова, до складу якого призначено троє жінок: Р. Богатирьова (перепризначена на посаді голови Міністерства охорони здоров'я); Н. Королевська (міністр соціальної політики); О. Лукаш (призначена на посаду міністра Кабінету міністрів, якої не існувало з 2010 р.). Аналіз біографій цих жінок-політиків також дозволяє судити про відповідний образ жінки-політичного лідера у сучасній Україні. Характерно, що серед

п'яти вище згаданих жінок-міністрів троє народилися за межами України (Р. Богатирьова, Л. Денісова у Російській Федерації, О. Лукаш у Молдові), а Ю. Тимошенко та Н. Королевська родом зі східних регіонів України. Це заміжні жінки, віком від 60-ти до 37-ми років, що виховують переважно двох дітей (за виключенням Ю.Тимошенко, матері однієї доньки). Жодна з представлених у складі останніх трьох урядів України жінок-міністрів не є активною учасницею жіночих громадсько-політичних рухів, але є членами всеукраїнських політичних партій, а двоє (Ю. Тимошенко та Н. Королевська) лідерами-засновницями політичних організацій. Більшість жінок, що очолювали або нині очолюють міністерства в Україні мають юридичну та/або економічну освіту, здобули науковий ступінь, мають досвід менеджерської роботи, а також попередньо провадили активну парламентську та урядову діяльність.

Окремі жінки-політики працюють у структурі Адміністрації Президента України. Серед них станом на 1.01.2013 р.: Перший заступник Глави Адміністрації Президента України, І. Акімова; Керівник Управління представництва інтересів Президента України в судах Адміністрації Президента України, М. Парінова; Радник Президента України - Керівник Головного управління з питань конституційно-правової модернізації Адміністрації Президента України, М. Ставнійчук; Прес-секретар Президента України, Д. Чепак; Керівник Головного державно-правового управління Адміністрації Президента, Ж. Докторова [210]. Більшість з них вирізняється суттєвими попередніми професійними здобутками, вільно володіють кількома іноземними мовами, мають наукові інтереси.

У Конституційному Суді України суддями нині працюють лише дві жінки (Маркуш М., Шаптала Н.), що становить 10,5% від його загального складу. У складі Верховного Суду є вісімнадцятеро жінок-суддів (23,4%). Серед керівників цих органів жінок немає.

Проведений аналіз гендерного складу вищих органів державної влади в Україні дозволяє зробити дещо суперечливі висновки. З одного боку, у

системі політико-владних відносин відчутний існуючий дисбаланс у кількісному відношенні на користь чоловічої статі. Провідні міністерства та керівні посади у структурах державної влади займають переважно чоловіки. Разом з тим, кратологічний образ жінки-лідера у сучасній Україні останніми роками поповнився яскравими призначення жінок на пост Прем'єр-міністра і Віце-прем'єр-міністра, керівників інших центральних і місцевих органів влади (І. Акімова, Р. Богатирьова, А. Герман, О. Гінзбург, Л. Ізовітова, Н. Карпачова, І. Кільчицька, О. Кужель, О. Лукаш, Н. Мезенцева, І. Отрош, О. Плотнікова, Л. Супрун, С. Толстоухова, Ж. Усенко-Чорна та інші.). Статистичні данні вказують на те, що жінка – політичний лідер в умовах сучасних реалій має шанси зайняти гідне місце у політикумі та в адміністративному полі України. Однак заради цього вона нерідко вимушена керуватися традиційними правилами чоловічого світу.

Про значущість та сконструйовані кратологічні образи жінок-лідерів в Україні дозволяють судити й матеріали засобів масової інформації. Нерідко суб'єктивні за своєю сутністю, вони однак формують певні стереотипи громадської думки щодо важливих суспільно-політичних питань. До прикладу щорічний рейтинг «100 найбільш впливових жінок України» пропонує видання «Фокус». Експерти-чоловіки оцінюють претенденток за п'ятьма критеріями: близькість до ухвалення державних рішень; масштаби підконтрольного бізнесу; вплив на громадську думку; особиста популярність; родинні зв'язки. Характерно, що до списку впливових жінок країни увійшли не лише активні політичні діячки, але й близькі родички високих державних чиновників та олігархів, власниці великих медіа-ресурсів, директори підприємств, науковці (зокрема соціологи), народні артисти України, журналісти (зокрема телеведучі), дизайнери, письменниці. При цьому жодна зі ста обраних до рейтингу жінок не представляє жіночу громадську організацію або політичний рух [244].

Жінки-політики переймаються соціальними проблемами та більш активно налаштовані на їх вирішення. Вони менш впевнені у завтрашньому дні та більш обачні, ніж чоловіки, і тому приділяють значну увагу соціальним питанням, таким як податок на охорону здоров'я, дитячі установи та пенсії, допомога конкретним сім'ям і людям. Видається, що жінки сильніше, ніж чоловіки, відчують особисту відповідальність, навіть якщо вони з тих чи інших причин не можуть вплинути на стан речей. Жінка, згідно рольовим стереотипам суспільства, має бути м'якою, стриманою, однак такі якості скоріше заважають більшості з них бути успішними в політиці.

У кратологічному образі сучасної жінки-політика переважають такі характеристики як інтуїтивність, толерантність, терпимість, прагматичність, практичність, можливість компромісу, ієрархичність прийняття рішень, моральність, відповідальність. Ці якості дозволяють жінкам не лише успішно реалізовуватись на відповідальних державних посадах, так званого, «суто жіночого спрямування» (у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, культури, освіти тощо), але в силу інших, відмінних від чоловічих методів та стилю діяльності бути корисною у вирішенні складних економічних, внутрішньо- і зовнішньополітичних, безпекових, інформаційних та інших питань. У сучасній Україні політичні лідери-жінки і лідери-чоловіки запозичують один у одного ефективні поведінкові моделі, що ускладнює можливість їх розрізнення чи гендерної типологізації.

3.2. Проблеми і перспективи практичної реалізації жіночого політичного лідерства у сучасній Україні

Суспільно-політичні трансформації, процеси модернізації, демократичні перетворення суттєво впливають на можливості практичної реалізації жінок як суб'єктів політики у сучасній Україні. Розширення

таких можливостей в українському суспільстві залежить від вирішення цілої низки політичних, економічних, законодавчих, психологічних, культурних, освітніх, аксіологічних проблем. Процес становлення та розвитку жіночого політичного лідерства має еволюційний характер та визріває шляхом подолання гендерних стереотипів у суспільстві, а також через зростання і самоствердження свідомості жінок як повноцінних і дієвих учасників політичного життя суспільства. Проблеми і перспективи практичної реалізації жіночого політичного лідерства у сучасній Україні мають багатоаспектний характер і потребують глибинного політологічного аналізу. Нижче спробуємо дати їх комплексну характеристику та окреслити можливі варіанти подальшого розгортання політико-владних відносин в Україні з позицій гендерного аналізу.

Проблеми входження жінки повноцінним суб'єктом у політику викликають значний інтерес вітчизняних дослідників (І. Грабовська, Т. Булавіна, І. Добржанська, А. Іовчева, С. Оксамитна, С.Плотян, Я. Свиридюк, Т. Титова та ін.). Основними причинами гендерної незбалансованості в у сучасній Україні традиційно називають відсутність необхідних умов для оптимального поєднання приватного життя і активної діяльності в громадсько-політичній сфері, стереотипи патріархального суспільства, низький рівень вмотивованості самих жінок тощо. Показово, на наш погляд, що схожими є й проблеми входження жінок у політику розвинутих західних суспільств. Погодимось з позицією вітчизняної дослідниці А. Іовчевої, яка визначила наступні перешкодами для потрапляння жінок у політику: недостатня матеріальна і фінансова підтримка; не раціональне балансування сімейних обов'язків та політичної діяльності; малий відсоток довіри серед населення; популяризація обмеженості сфери діяльності жінки сім'єю та господарством; недостатній рівень підтримки політичними силами [110, с. 89].

Поширені уявлення про обмежені можливості жінок у сучасній Україні зафіксовані численними соціологічними зрізами. Серед останніх,

до прикладу, можна навести опитування, проведене Інститутом Горшеніна 1-3 березня 2011 р. Зокрема 55,7% громадян вважає, що у країні краще живеться чоловікам; 50,3% опитаних переконані, що саме чоловіки в Україні мають більше можливостей для самореалізації; 58,8% респондентів згодні з тим, що чоловікам простіше у кар'єрному рості. При цьому 50,1% опитаних вважають, що навіть, якби у сім'ї було достатньо коштів, більшість українських жінок все ж працювали; натомість 42,4% гадають, що жінки в такому разі відмовилися б від роботи [217]. Наведені результати соціологічного моніторингу засвідчують очевидний дисбаланс гендерних відносин і можливостей у сучасній Україні.

У попередньому підрозділі вже йшлося про наявність гендерної асиметрії в структурі українського суспільства (зокрема й у суспільно-політичному житті), що має негативний вплив на формування жіночого політичного лідерства. Керівні пости органів державної влади переважно представлені особами чоловічої статі. Поглиблюють цю ситуацію відносини у системі державного управління в регіонах та на рівні місцевого самоврядування. Показовими у цьому сенсі є результати виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів.

Грунтовний аналіз проблем представництва жінок в органах місцевого самоврядування провів вітчизняний дослідник С.Плотян. Вчений зокрема підкреслює, не зважаючи на те, що місцеві вибори 2002 року і 2006 року також проводилися за різними законами, їхні результати варто порівняти. У 2002 році серед більш ніж 230 тисяч депутатів місцевих рад усіх рівнів було обрано 41,7% жінок, серед депутатів обласних рад – 9,7%, серед депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим – 15,0%, серед депутатів районних рад – 20,7%, серед депутатів міських міст республіканського АРК, обласного значення рад – 21,7%, серед депутатів районних у містах рад – 33,4%, серед депутатів міських міст районного значення рад – 35,4%, серед депутатів селищних рад – 46,7%, серед депутатів сільських рад – 46,9%. Помітно відрізняються ці показники серед

сільських, селищних міських голів (24,5% жінок), серед заступників сільських, селищних, міських голів (26,9%), серед міських голів міст республіканського АРК, обласного значення (1,8%), серед міських голів міст районного значення (6,1%), серед селищних голів (19,0%), серед сільських голів (25,8%). Суттєво переважає число жінок на посадах, що характеризуються великим рутинним навантаженням та незначними владними повноваженнями: серед секретарів сільських, селищних міських рад – 91,7% жінок [194, с. 28].

Місцеві вибори 2006 року дали наступні результати: серед більш ніж 240 тисяч депутатів місцевих рад усіх рівнів було обрано 43,3% жінок, серед депутатів обласних рад – 10,9%, серед депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим – 16,0%, серед депутатів районних рад – 19,7%, серед депутатів міських міст республіканського АРК, обласного значення рад – 20,5%, серед депутатів районних у містах рад – 26,6%, серед депутатів міських міст районного значення рад – 33,6%, серед депутатів селищних рад – 46,6%, серед депутатів сільських рад – 50,3%. Серед більш ніж 11 тисяч обраних у 2006 році сільських, селищних, міських голів – 26,8% жінок, серед міських голів міст республіканського АРК, обласного значення – 4,0%, серед міських голів міст районного значення – 7,4%, серед селищних голів – 19,4%, серед сільських голів – 28,3% [194, с. 28].

Порівнюючи результати двох виборчих компаній, не складно помітити, що тенденція збереження за чоловіками провідних владних функцій зберігається. Слушною у цьому зв'язку є думка І. Добржанської, яка вважає, що у ситуації реального політичного вибору український електорат віддає жінкам мінімальну кількість голосів. Ця проблема загострюється принципом закритого формування партійних списків. Тому українське суспільство стоїть перед потребою формування ефективної гендерної політики, метою якої має стати підвищення статусу жінок через справедливе оцінювання суспільством подібностей та відмінностей між

жінками та чоловіками, активізація жінок, забезпечення гідних умов для їхнього розвитку і самореалізації [88].

Невипадково серед проектів Програми розвитку Організації об'єднаних націй в Україні актуальне місце займає Проект «Підтримка національного гендерного механізму», у якому передбачено розбудову спроможності радників голів обласних державних адміністрацій з питань гендерної рівності, зокрема проводити тренінги та семінари, а також заходи, що сприятимуть обміну найкращими практиками між регіонами і міністерствами [213].

Не зважаючи на те, що загалом серед державних службовців вищого рівня (1-2 категорії посад) жінки становлять приблизно 15%, серед керівників середнього рівня – 50%, серед спеціалістів – 80% [194, с. 32], Поступово у сучасній Україні відбувається загальне збільшення представництва жінок як у вищих органах влади, так і в органах місцевого самоврядування. Наведені результати свідчать, що жінки здебільшого залученні до рутинної роботи, займають низькі посади, та не володіють достатніми важелями влади. Представники чоловічої і жіночої статі відрізняються й шляхами залучення до політики: для чоловіків це активна партійна діяльність, для жінок – співпраця з неурядовими організаціями. Зрештою диспропорція на користь чоловіків суттєво позначається на можливостях реалізації жінки саме як політичного лідера, очільника, керівника, управлінця, а не лише учасника політичного процесу.

Очевидно, що найбільш доступним й безпосереднім механізмом вирішення цієї проблематики на державному рівні може бути передусім удосконалення правового поля погодження й захисту гендерних інтересів у політиці. Йдеться насамперед про комплекс правових засобів, сукупність конвенцій, декларацій і документів, прийнятих визнаними і впливовими міжнародними організаціями, та власне Україною. Саме у них закладені основи рівності прав і можливостей жінок і чоловіків.

Стаття 24 чинної Конституції України проголошує рівність прав жінок і чоловіків у всіх сферах життя: «Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [122]. В законодавстві України не має норм, що відверто надають переваги певній статі (за виключенням окремих випадків позитивної дискримінації щодо жінок, проголошені у цій статті, і детально виписані у Кодексі законів про працю). Водночас, як доводиться констатувати С.Плотяну, попри те, що жінки отримали де-юре рівний з чоловіками статус, вони де-факто продовжують піддаватися дискримінації внаслідок глибоко укорінених в нашому суспільстві, і зокрема, в середовищі української влади гендерних стереотипів [194, с. 32].

Україною ратифіковано Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та факультативний протокол до неї. Друга частина цієї Конвенції стосується саме політичної сфери зайнятості жінок та зобов'язує держави-сторони вжити усіх заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у політичному та суспільному житті країни і, зокрема, забезпечити жінкам на рівних умовах з чоловіками право: голосувати на всіх виборах і публічних референдумах та бути обраними до всіх публічно виборних органів; брати участь у формуванні та здійсненні політики уряду та займати державні посади, а також здійснювати всі державні функції на всіх рівнях державного управління; брати участь у діяльності неурядових організацій і асоціацій, що займаються проблемами громадського та політичного життя країни; представляти свої уряди на міжнародному рівні і брати участь у роботі міжнародних організацій [119].

Частиною законодавства України стали також відповідна низка конвенцій Міжнародної організації праці, Пекінська Декларація та Декларація Тисячоліття ООН, у яких жінки визнаються впливовою силою в справі керування, врегулювання конфліктів і сприяння встановленню міцного миру на всіх рівнях [191]. Підписавши програму «Цілі тисячоліття» [318], Україна, як член ООН, взяла на себе зобов'язання збільшити до 30 % представництво жінок у політиці до 2015 року.

8 вересня 2005 року прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», у якому визначенні інституційні повноваження у відповідній сфері, окреслені громадсько-політична, соціально-економічна та освітня складові забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [105]. Важливі положення закладені Постановою Кабінету Міністрів України у Державній програмі з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, а також у Державній програмі забезпечення гендерної рівності в Україні на 2012-2016 роки [83]. У цілому у арсеналі нормативно-правових актів сучасної України досить серйозний перелік прийнятих норм і положень, втім його складно співставити з набутим досвідом сучасних західних країн.

Феномен жіночого політичного лідерства постає важливою і актуальною проблемою сьогодення. У багатьох сучасних країнах поява жіночої постаті на найвищих політичних і державних посадах вже не викликає здивування. Жінки поступово виходять на провідні позиції в політиці. Подібна ситуація в наш час все частіше сприймається як цілком звичне явище сучасного політичного життя. До окресленої тенденції поступово долучаються країни Східної Європи. Суттєві зміни у суспільно-політичному житті постсоціалістичних країн з початку дев'яностих років минулого століття обумовили бурхливий і подекуди непередбачуваний розвиток політико-владних відносин. В Україні, як історично молодій державі, практично відсутні традиції політичного лідерства. За таких умов

грунтовні наукові дослідження феномену жіночого політичного лідерства постають актуальними і життєво необхідними як для вітчизняної політичної науки, так і для української держави.

Політичний статус жінок у більшості країнах визначається великою кількістю різноманітних міжнародних документів і декларацій. Сотні років жінки Європи та Північної Америки, а згодом й усього світу ведуть боротьбу за громадянські і політичні права, можливість брати участь у процесі прийняття політико-владних рішень. Передусім йшлося про право не лише голосувати, а бути обраною на різні посади на рівні з чоловіками. Такі права жінки, до прикладу, у скандинавських країнах отримали ще до 1920 р., де водночас, представництво жінок у законодавчих органах перевищило 10 % лише з 70-х рр. ХХ ст. Безумовним піонером у цій сфері жіночого політичного лідерства традиційно вважається Фінляндія. Жінки цієї країни отримали право обирати і бути обраними до парламенту ще у 1906 році. Це був перший прецедент в Європі щодо права голосу, а також перший у світі щодо права бути обраними. Вражаючими були результати перших демократичних виборів 1907 року, коли до парламенту Фінляндії було обрано 10 % жінок. В інших Північноєвропейських країнах до Другої світової війни представництво жінок у національних парламентах було досить незначним. Так, у Швеції кількість жінок-парламентаріїв перевищила десяти відсотковий бар'єр у 1953 році, у Данії – 1966 році, Норвегії – 1973 році.

Загалом, розглядаючи історично-правові аспекти захисту прав жінок, слід відзначити, що рушійні зміни у цій сфері суспільного життя розпочалися по завершенню Другої світової війни, а вирішальною силою даного процесу була Організація Об'єднаних Націй. Серед загальної проблематики прав людини у фундаментальних актах міжнародної спільноти звучала й заборона дискримінації за ознакою статі. У Преамбулі Статуту ООН держави-члени підтверджують «віру в

основні права людини, в гідність і цінність людської особи, в рівноправність чоловіків і жінок, і в рівність прав великих і малих націй». У статті 1, яка визначає цілі ООН, йдеться про співробітництво «в заохоченні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови і релігії» [242]. Згодом на основі Статуту ООН прийнято Загальну декларацію прав людини, що логічно продовжила закладену традицію: «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» (стаття 2) [104].

Європейський Союз також активно долучився до розв'язання проблематики пропорційної участі жінок і чоловіків у процесі прийняття державних рішень. Низка важливих директив та рішень, спрямованих на запобігання дискримінації за ознакою статі у трудових відносинах, були прийняті у країнах ЄС ще протягом 70-х та 80-х ХХ ст. Згодом розвиток цього питання ініціювали передусім такі країни-члени ЄС, як Австрія, Фінляндія та Швеція, що вже мали позитивні здобутки у відповідній сфері. Відтак у 1995 р. прийнято Резолюцію Ради про збалансовану участь чоловіків і жінок у прийнятті рішень, в якій державам-членам пропонувалось розробити інтегровану глобальну стратегію, спрямовану на поширення партнерської участі чоловіків і жінок у прийнятті рішень. У 1996 р. Затверджена Рекомендація Ради 96/694/ЄС про збалансовану участь чоловіків і жінок у прийнятті рішень, що пропонувала ухвалити інтегровану стратегію, спрямовану на заохочення збалансованості участі жінок і чоловіків у процесі прийняття рішень, а також розробити і здійснити відповідні заходи для її реалізації. У консолідованій версії Договору про Європейський Союз 2007 р. рівність жінок та чоловіків визнана одночасно метою (стаття 2) і принципом діяльності (стаття 3) ЄС [4].

Отже, результатом посиленої міжнародно-правової діяльності з гендерної проблематики стало закріплення принципу рівності громадян перед законом, зокрема права обирати і бути обраним незалежно від статі. Відповідні положення містять сьогодні конституції всіх країн Європи та більшості країн світу. Цей політико-правовий досвід боротьби з дискримінацією за ознакою статі є вагомим для подальшого розвитку України у справі подолання стереотипів щодо жіночого політичного лідерства. Водночас, не зважаючи на рівність виборчих прав жінок і чоловіків, статистичні дані про кількість жінок-парламентаріїв свідчать про відсутність фактичної рівності статей. За матеріалами зимової 2013 р. сесії Парламентської асамблеї року в середньому представництво жінок у національних парламентах країн світу складає 18-19 % [302].

Законодавчі рішення незалежної України приймалися під впливом вищезгаданих документів і декларацій ООН і Ради Європи. Однак відповідне законодавство ще не гарантує суттєвих суспільно-політичних змін, зокрема й досягнення гендерного балансу у системі державного управління і місцевого самоврядування. Про це свідчить і досвід інших країн. Більше 100 сучасних країн світу прийняли гендерне законодавство, що відповідає вимогам ООН, або трансформували своє традиційне законодавство. Однак наявність навіть найоптимальніших законів і декларацій ще не гарантує появу реальних суспільно-політичних результатів. Про це переконливо свідчать суспільно-політичні реалії сучасної України та її сусідів. Польща, Словаччина, Болгарія, Румунія, країни Прибалтики після прийняття до Євросоюзу внесли відповідні зміни до законодавства, що були першочергово спрямовані на реалізацію гендерної рівності у політичному і економічному житті. Однак на практиці відсоток жінок у органах законодавчої і виконавчої влади всіх цих країн залишається незначним, особливо у порівнянні з країнами Північної Європи (Норвегією, Швецією, Фінляндією, Ісландією). У Росії протягом

90-х років у контексті процесів загальної демократизації суспільно-політичного життя також була прийнята низка законодавчих рішень, спрямованих на ліквідацію статевої дискримінації і досягнення гендерної рівності. Проте відсоток жінок у владних установах сучасної РФ помітно менший, ніж, приміром, за часів Радянського Союзу.

Чимало сучасних науковців, аналізуючи обставини гендерного дисбалансу у політиці, звертаються до проблематики виборчих процедур [див. напр.]. Втім різні виборчі системи також не завжди гарантують досягнення успіху у цій справі розвитку жіночого політичного лідерства. Пропорційна виборча система, на думку багатьох дослідників, повинна сприяти подоланню малої чисельності жінок-депутатів. У багатьох парламентах Європи парламентарії-жінки становлять від третини до половини складу парламентів, що дає змогу успішно вирішувати низку соціальних і культурних питань. Політичні партії можуть використовувати свої списки для підтримки жінок-політиків і залучення до свого електорату тих виборців, які бажають підтримати таких кандидатів-жінок. Політичні партії виступають важливим інструментом виявлення лідерських якостей жінок-політиків, а підтримка політичних партій надзвичайно важлива для жінок-кандидатів в боротьбі за електорат.

Виборча система незалежної України пережила ряд трансформацій, але суттєвого зростання числа у виборних органах влади жінок-політиків так і не стимулювала. Очевидно, політичні партії в сучасній Україні не приймають достатніх мір для включення жінок в свої партійні списки, а також не використовують значний жіночий політичний потенціал в здійсненні своїх повноважень і політичних програм.

Одним із найбільш ефективних способів підвищити частку жінок у парламенті вважається також запровадження загальнообов'язкових або добровільних гендерних квот, що встановлюються політичними партіями. Під поняттям «квота» або «квотування» розуміють тимчасові спеціальні заходи, які використовуються для усунення фактичної нерівності в

політичній сфері та можуть бути ліквідовані після досягнення гендерного паритету [202, с. 324]. Загалом, демократичний рух на Заході, особливо його жіноча складова, відстоює сьогодні паритетне – гендерне представництво в органах влади. Однак варіанти квот у чисельному вираженні є різноманітними: серед найбільш поширених для скандинавських країн є співвідношення 40/60 (представництво в кожному інституті на кожному рівні влади не менше сорока, але не більше шестидесяти відсотків представників однієї статі).

У сучасній Україні активним поборником відповідного механізму налагодження гендерного балансу у політиці можемо назвати Міжнародний центр перспективних досліджень, який зокрема пропонує: квотування на законодавчому рівні списків кандидатів у депутати від політичних партій з вимогою до черговості; квотування на законодавчому рівні списків кандидатів у депутати без вимоги до черговості; квотування місць у виборному органі; застосування партіями добровільних партійних квот. Поряд з такими напрямками забезпечення активнішої участі жінок у політичному житті України, зазначається про необхідність фінансово-правового супроводу підтримки відповідної державної політики, стверджується потреба у просвітницькій діяльності та належній інформаційній підтримці з боку засобі масової інформації [293].

Гендерне квотування у політиці дозволяє порівняно швидко збільшити відсоток жінок як у парламенті, так і в органах виконавчої влади. З іншого боку, квоти в демократичному суспільстві не можуть бути занадто тривалими, оскільки суперечать принципу свободи й політичного рівноправ'я. Обмеженість політичного квотування полягає ще й у тому, що воно створює лише ілюзію вирішення проблеми політичного представництва, ілюзію досягнення гендерної рівності. Невипадково у більшості країн Європи квотування не використовується (наприклад, воно зовсім відсутнє у політичному житті Німеччини, Великобританії). Як негативний приклад запровадження подібних квот, можна згадати

квотування жіночого представництва в органах різного рівня законодавчої і виконавчої влади Радянського Союзу. Такого роду політична практика тривала декілька десятиліть, однак не забезпечила тогочасним жінкам-депутатам зростання політичного авторитету.

На початку ХХІ ст. коло сучасних жінок-політичних лідерів лише починає окреслюватись і є дуже вузьким. У той час коли лунають дискусії про гендерні квоти більшість українських жінок не готові стати на політичний шлях і дотримуються загальновідомого правила трьох "К" – Kinder, Küche, Kirche (діти, кухня, церква). Якщо базовим принципом присутності жінок у політиці стануть виключно математичні розрахунки законодавчо встановлених пропорцій, а не дійсний професіоналізм політичної діяльності і державного управління, може постраждати ефективність і якість усього політичного процесу. Відтак зростає необхідність пошуку альтернативних механізмів забезпечення вирішення проблеми.

На нашу думку, досягнення гендерної рівноваги як в українській політиці, так і у суспільстві в цілому, пов'язане не тільки із законодавчою сферою, але також із вирішенням певних культурних, аксіологічних, психологічних і освітніх проблем.

Аксіологічні фактори постають надзвичайно вагомими для будь-якого суспільства. У вітчизняній політичній науці останніх років поняттю «політичні цінності» відводиться помітне місце, а самі вони трактуються як об'єкти, явища, ідеї та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її потреби, інтереси, і які вона залучає у сферу своєї діяльності [206, с. 719]. Політичні цінності відіграють важливу роль в умовах переходу до демократії, зміни напрямків та орієнтирів розвитку у всіх галузях суспільного життя.

Серед значимих для суспільства функцій політичних цінностей інтегруюча (дезінтегруюча), регулятивна, ідентифікаційна, вироблення стандартів і вільних критеріїв вибору форм політичної діяльності тощо.

Цінності акумулюють у собі переконання, необхідні для формування світогляду, прогнозування і планування майбутнього. Втім, за даними всеукраїнського опитування, проведеного у 2012 р. Інститут соціології НАН України, 25,3% громадян України взагалі не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні; переважно не задоволені 34 % опитаних; 26% респондентів було важко визначитись у своїх оцінках демократії; число переважно задоволених становило 11,6%; повністю задоволені лише 1,2% громадян; ще 1,9% не відповіли [260, с. 537]. Осмислення ціннісних аспектів забезпечення гендерної політики, ролі демократичних політичних цінностей у зростанні самодостатніх жінок-лідерів, визначення політичних ідеалів й традицій, що могли б слугувати закріпленню гендерного балансу політичних сил у сучасній Україні мусить складати базове підґрунтя теоретичних і практичних пошуків вирішення окреслених вище проблем.

Характер та особливості політичних відносин у суспільстві визначають існуючі політичні цінності. Проте існує й зворотна залежність, коли наявні цінності формують структуру політико-владних відносин, хід політичних процесів. На переконання дослідника П. Сліпця, розвиток системи політичних цінностей визначається процесами, які відбуваються у самій системі цінностей – ідеологічна і культурна наповненість цінностей, національні традиції політичних відносин, прогресивність суб'єктів політичних цінностей – політичних сил, лідерів, еліт. Ідеологічна складова політичних цінностей посилює свій вплив у перехідні (революційні) періоди і знижує в спокійні (еволюційні) періоди політичного розвитку [238, с. 79].

У системі ціннісних координат основні зусилля для формування нормально збалансованого громадянського демократичного суспільства, яке, за визначенням, не може існувати без гендерної рівності, повинні докласти самі українські жінки. Патріархальні догми та ярлики на зразок: «жінка завжди друга», «слабка половина людства», «жінка менш успішна

ніж чоловік», «берегиня домашнього вогнища» – протягом тривалого часу відводили для жінок певну нішу пасивної спостерігачки та покірної виконавиці рутинних завдань. Перед сучасною жінкою-політиком стоїть завдання подолати свою амбівалентність, непослідовність, внутрішньо звільнитися від віковичних суспільних та культурних табу, що затримують її у минулому. Має значення не сам факт присутності жінки в найвищих ешелонах влади, а те, які ідеї реалізуються в життя через її внесок у політичний процес, у політико-владні відносини, у розвиток політичної культури суспільства.

У сучасній політичній науці безліч підходів до дослідження політико-культурної проблематики. За визначенням науковців, культура є звичайним способом життя суспільства, який включає як прийняті способи мислення і переконання, так і прийняті зразки поведінки; політична ж культура містить у собі ті елементи культури, що пов'язуються з правлінням і політикою. Культура як сукупність матеріальних та духовних цінностей, специфічний спосіб людської діяльності, яка виробляється в ході історичного розвитку, впливає на спосіб здійснення влади і в свою чергу, залежить від політичних перетворень. Через політичну культуру людина долучається до політичної системи і політичної діяльності [175, с. 690-694]. У політичній культурі відображаються головні національні цінності і інтереси, політичні погляди й навички участі громадян у суспільно-політичному житті, система обумовлених історично, відносно сталих і репрезентованих переконань та настанов свідомості, моделей поведінки індивідів і груп, а також моделей функціонування політичних інститутів та утвореної ними системи. Саме політична культура, як сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, визначає ставлення людей до феномену жіночого політичного лідерства, а також рівень та сформованість політичної активності самих жінок у конкретно взятому суспільстві.

Нові загрози й виклики кінця XX і початку XXI століть, що постали перед глобальним світом та окремими перехідними суспільствами, суттєво активізували дослідження гендерних ідентичностей, цінностей, культурних норм, що привносять з собою різні статті у політичний процес. Погодимось з позицією вітчизняної дослідниці Л. Нагорної, яка вважає, що гендерний дискурс, базований на відмінностях соціальних ролей чоловіка і жінки, справив помітний вплив на систему соціальних демаркацій та ієрархізацій. Апеляція до гендерної ідентичності виявилася продуктивною для встановлення взаємозв'язку між політичною поведінкою й певними моделями маскулінності й фемінності, а отже, і для аналізу механізмів політичної мобілізації. Водночас з'явилися й нові форми гендерної метафоризації. Оскільки в андроцентричній картині світу фемінне часто постає як девіантне, таке, що потребує постійного контролю, у цьому контексті метафоризація найчастіше відбувається в руслі маскулінізації «своїх» і фемінізації «чужих». Аналіз складного комплексу відносин між чоловіком і жінкою, включаючи всю сферу соціальних та культурних відмінностей у статевому розрізі, став необхідним на тлі зростаючої дискримінації жінок, з одного боку, зміни соціально-рольових функцій жіноцтва та зростання відповідної особистісної самоідентифікації, з іншого. Сучасна жінка не хоче миритися із своєю традиційною роллю «хранительки домашнього вогнища», вона прагне самореалізації нарівні з чоловіком у всіх сферах професійної діяльності. Але сама поява феміністської тези про гендерний поділ праці, як і зміна рольової функції жінки на рубежі тисячоліть, породжує чимало нових проблем. Чоловіче домінування стає більш завуальованим і гнучким, але гендерні асиметрії постійно відтворюються й інтеріоризуються відповідними ідентичностями. [167, с. 41].

У наведеній цитаті авторка, на наш погляд, торкається не лише ідентифікаційного та аксіологічного аспектів проблеми. Йдеться також про роль наукової громади у створенні необхідних умов для розвитку

партнерських відносин у політиці між чоловіками та жінками. На цю особливість гендерної проблематики звертає увагу ряд зарубіжних філософів, психологів та політологів сучасності. Зокрема К. Горні, яка вважає, що донині наша цивілізація мала винятково чоловічий характер. Через те жінкам було значно складніше досягти будь-якої сублімації, яка насправді б задовольнила їх природу, оскільки майже всі місця у професійній сфері були зайняті чоловіками. Це тим більше мало вплинути на відчуття жінками своєї нижчости, оскільки вони не були в змозі на рівних змагатися з чоловіками в їх чоловічих професіях, і це створило враження, що думка про нижчість жінок підтверджувалась фактами [71, с. 24]

Суттєво розвиває цю думку К. Гілліган. Дослідниця підкреслює, що лише тоді, коли науковці почнуть жити життям жінок, як досі вони жили життям чоловіків, їхні погляди збагатяться життєвим досвідом обох статей і їхні теорії відповідно стануть пліднішими. Нині теорії, які вважали нейтральними з точки зору статі, насправді виявляють у своїй науковій об'єктивності послідовну дослідницьку й оціночну упередженість. Відтак нейтральність науки поступається місцем визнанню того, що категорії знання є людськими конструкціями. Прихильність до цієї точки зору збагатила наше наукове розуміння визнанням відносності судження, оскільки ми почали зауважувати, що звикли дивитися на життя очима чоловіків [303]. Відмітимо, що за сучасних умов на наукову громаду в Україні також покладається ряд відповідальних завдань, що мають сприяти становленню жіночого політичного лідерства, адекватному сприйняттю цього феномену на усіх рівнях суспільної свідомості. Така ніша цілком відповідає й сучасним напрямкам розвитку політичної науки, покликаної служити розвитку громадянського суспільства та демократичних цінностей у незалежній Україні.

Прагнення до утвердження своєї самостійності, зростання у жінок почуття самоповаги формується у процесі складної та багатогранної

просвітницької й виховної діяльності, поширення основ політичного освіти, засад самоврядування, популяризації громадянських чеснот і цінностей, економічної і правової грамотності. Показово, що саме з розвитком незалежності в Україні з'являються перші посібники, навчальні підручники, дидактичні матеріали, інформаційно-аналітичні бюлетені, покликані роз'яснити сутність і значення гендерного підходу до усіх сфер суспільного життя [див.: 62; 64; 65; 181; 183]. Автори таких навчальних програм, тренінгів і курсів у доступній і цікавій формі пропагують ідеї гендерної рівності, гендерну коректність, поширюють ідеали гармонійних стосунків між чоловіками і жінками: «В усьому світі жінки розглядаються як новий, важливий, творчий ресурс гуманістичних і гуманітарних перетворень, належного управління. Рівень розвинутої і добробуту країни перебуває у прямій залежності від того, наскільки жінка рівна з чоловіком. Найбільш розвинені країни довели, що залучення жіночого ресурсу стає поштовхом у економічному і соціальному розвитку, підвищує якість життя людей. Більш того, це допомагає вирішити інші соціальні проблеми. Українські чоловіки і жінки так само варті того, аби скористатись з переваг рівності від яких виграє все суспільство», - зазначається у сучасному загальноосвітньому виданні «Гендер: різні, але рівні!» [62, с.10].

Світоглядні орієнтири, закладені у подібних програмах, здатні розкрити прихований потенціал жінок, їх задатки до ефективної управлінської діяльності, до інтеграції різнопланових суспільно-політичних настроїв, до творчого процесу проектування майбутнього суспільного розвитку. Важливо також наголосити на ролі жінки як суб'єкта сучасних наукових досліджень у політології. Саме за активної участі відомих жінок-політологів в Україні створена нова парадигма політичної науки, розроблені та продовжують досліджуватись найбільш актуальні проблеми політичного життя. У працях жінок-науковців О. Бабкіної, Г. Зеленько, А. Колодій, Л. Кормич, Л. Кочубей, І. Кресіної,

Л. Нагорної, Н. Ладигіної, О. Новакової, М. Шульги, Г. Щедрової та багатьох інших розкрита перспектива подальшої гуманізації сучасної політології, її наукового і навчально-виховного покликання, зокрема й у контексті гендерних аспектів політичного життя суспільства.

Виділимо наступні актуальні риси сучасного політичного мислення, необхідні для органічного входження жінок-лідерів у політичне життя сучасної України: 1) пріоритет загальнолюдських цінностей у політиці. На противагу класовим, національним, релігійним, груповим та ін. першість у шкалі пріоритетів мають посісти загальнолюдські цінності, без реалізації яких неможливий прогрес суспільства; 2) концепція суперечливого, взаємозалежного, цілісного й ненасильницького світу. Реалізація цієї концепції потребує подолання лій конфронтації і комплексів самоізоляції; 3) пошук оптимального співвідношення таких понять, як «баланс сил» і «баланс інтересів». На зміну взаємної підозрливості й недовіри у суспільно-політичних відносинах приходять усвідомлення необхідності діалогізму, безпеки, партнерства на засадах взаємоприйнятних компромісів; 4) свобода вибору та мирного співіснування, право різних суб'єктів політики вибирати власний курс, партнерів, шляхи та методи на політичній арені, право захищати свої інтереси.

Сьогодні важливо усвідомлювати слушність настанов визнаного вітчизняного політолога С.Рябов. Вчений підкреслював, що вміння відчувати себе необхідним елементом суспільно-політичної цілісності дається лише завдяки постійній громадянській освітній і самоосвітній діяльності. Актуальність політичного просвітництва у сучасних українських реаліях не викликає сумнівів. Політична освіта є важливою суспільною справою, від успішності якої залежить стабільність політичної системи, доцільність рішень, що ухвалюються, ефективність громадських програм і урядового керівництва. Адже демократія є не просто «правлінням народу», а компетентною, зацікавленою і відповідальною

участю людей і громад в ухваленні суспільних рішень та розв'язанні суспільних проблем» [203, с. 10]. У процесі освіти здобувається здатність свідомо оцінювати діяльність соціально-політичних інституцій у відповідності зі своїми індивідуальними, а також із суспільно-громадськими потребами, інтересами, цінностями.

Зростання почуття самоповаги і прагнення до утвердження своєї самостійності є результатом активної просвітницької діяльності в сфері політичного врядування, громадського саморозвитку, громадянських чеснот і цінностей, економічної і правової грамотності. Такі цінності варто виховувати й культивувати серед українського жіноцтва освітніми, медійними, громадсько-політичними засобами. Подібні орієнтири здатні розкрити прихований потенціал жінок, їх задатки до ефективної управлінської діяльності, інтеграції різнопланових суспільно-політичних настроїв, до творчого процесу проектування майбутнього суспільного розвитку.

В цілому ж як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій думці сьогодні прийнято говорити про необхідність залучення комплексної методології задля подолання дискримінації за ознакою статті, в т.ч. й для сприяння жіночій політичній діяльності. Окремі механізми закріплення позицій жінок-політиків пропонує українська дослідниця А. Іовчева. Зокрема, на її думку, політичні сили мають усвідомлювати необхідність жіночої участі в політичному процесі та прагнути до неї; жінки, у свою чергу, мають використовувати це прагнення задля створення самостійних жіночих організацій, які б мали значну вагу в політичній площині; ті жінки, які стають лідерами таких організацій мають володіти набором певних позитивних характеристик для отримання поваги та довіри електорату, вони мають бути зразками суспільної активності та людської добропорядності; розпочинати діяти потрібно продумано та організовано, поступово рухаючись від регіонального рівня до загальнонаціонального [110, с. 90].

Нижче пропонуємо узагальнити основні інструменти, що сприятимуть зростанню рівня представництва жінок в політиці:

1. Збільшення представництва жінок в партійних структурах, що сприятиме популяризації образу жінки-політика та заохочення жінок-кандидатів всередині самих партій;

2. Заохочення і підтримка діяльності жінок у політичній сфері на державному рівні за допомогою просвітницьких програм та інформаційних кампаній як для жінок, так і для чоловіків, з метою усунення дискримінуючих стереотипів;

3. Забезпечення можливості оптимально розподіляти час між приватним та політичним або професійним життям. Це насамперед, неупередженим ставлення до надання відпусток по догляду за дітьми, або наданням можливості вільного графіку роботи, за умови відповідального виконання поставлених завдань;

4. Створення певної інституції, що має здійснювати певний гендерний моніторинг законодавчих ініціатив, зводити статистичні дані, забезпечувати виконання встановлених законів та норм задля дотримання гендерного балансу.

Цінності функціонують на рівні суспільної свідомості, формують аксіологічну орієнтацію членів суспільства. Саме система цінностей постає підґрунтям стратегічних детермінант поведінки індивідів. Кардинальні суспільно-політичні зміни в Україні, які відбуваються з початку 90-х років, зумовили початок процесів активних змін в системі цінностей. Ці надзвичайно складні процеси переформатування тривають до теперішнього часу. Сьогодні особистість часто знаходиться в ситуації ціннісного хаосу та невизначеності. Постійно виникає суперечність між усвідомленням необхідності активної зміни ціннісних орієнтирів та ідеалів розвитку суспільства і особистості та застарілими попередніми орієнтирами в системі ціннісних орієнтацій.

У сучасному українському суспільстві відбувається аксіологічний поворот, який здійснюється у мінливому соціальному і політичному просторі, коли зростають вимоги як до цілих спільнот, так і до окремого індивіда, як активізуючого елементу соціального поступу, носія творчого потенціалу. Політична культура, політичне лідерство, суб'єкт-об'єктні відносини у політиці, як і ставлення до гендерної проблематики в цілому, зумовлені пануючими в даному суспільстві ціннісними орієнтирами. За наявності певного політичного консенсусу у суспільстві можна доволі швидко змінити виборчу систему, прийняти велику кількість нових законів, але суспільну систему цінностей швидко змінити неможливо. Зміна ціннісних орієнтирів українського суспільства у сфері сприйняття гендерної проблематики потребує тривалих і складних зусиль. Такі процеси актуалізують трансформації у масовій свідомості та можуть бути реалізовані через перебудову і впровадження гендерної освіти.

Висновки до третього розділу

Проаналізовані передумови, можливості, а також реалії й перспективи жіночого політичного лідерства в Україні дозволяють сформулювати ряд підсумків.

Виявлені дилеми і розбіжності в сутності кротологічного образу жінки та її реальної громадсько-політичної участі на шляху до демократичних перетворень. Очевидною є необхідність порівнянювати і протиставляти особливості сучасного стану жіночого громадсько-політичного руху та жіночого політичного лідерства у сучасній Україні. Процеси демократизації органічно супроводжуються залученням до активного громадсько-політичного життя широких соціальних груп, серед яких помітну роль відіграють політичні рухи та громадські об'єднання, зокрема й жіночі. Останні будуються на різних політичних цінностях та уявленнях щодо своїх суспільних завдань, на відмінних механізмах

організації та самоідентифікації і, як правило, не мають вираженої ієрархічної структури.

Сучасний стан розвитку громадсько-політичної активності жінок має суперечливий характер. З одного боку, жінки-лідери здебільшого схильні переймати чоловічі правила політичної діяльності, не увиразнюючи власної значимості у політичному процесі. З іншого боку, саме в умовах суспільства, яке трансформується, з'являються спірні протестні, радикальні форми жіночої громадської участі, що посилюють внутрішні деструктивні процеси, негативно позначаються на міжнародному іміджі України.

Для жінок України – активних учасниць громадсько-політичного життя – здебільшого характерними є схильність до відтворення суспільних стереотипів, недостатня самооцінка, нездатність до сприйняття західних політичних практик. Очевидною є й неналаштованість українських жінок на здійснення політичної кар'єри. У західних областях сучасної України виборці менш схильні обирати жінок-політиків, ніж в східних, що цілком відповідає й самопозиціонуванню громадсько-активних жінок у цих регіонах.

У системі політико-владних відносин відчутний існуючий дисбаланс у кількісному відношенні на користь чоловічої статі. Разом з тим, кратологічний образ жінки-лідера у сучасній Україні останніми роками поповнився яскравими призначеннями жінок на пости Прем'єр-міністра, Віце-прем'єр-міністра, керівників інших центральних і місцевих органів влади. Гендерний аналіз трьох останніх урядів дозволяє судити про відповідний образ жінки-політичного лідера у сучасній Україні. Протягом 2007 - поч.2013 рр. до складу Кабінету Міністрів України входило від однієї до трьох жінок-міністрів; всього ж відомі шість відповідних призначень. Більшість з цих жінок, що очолювали або нині очолюють міністерства в Україні мають юридичну та/або економічну освіту, здобули науковий ступінь, мають досвід менеджерської роботи, а також

попередньо проводили активну суспільну, парламентську та урядову діяльність.

Жінки-парламентарії у сучасній Україні – це здебільшого ті жінки-політики, які мають попередній досвід діяльності у Верховній Раді України. До обрання у парламент багато з них займали високі менеджерські посади; активно займалися бюрократичною або партійною, рідше науковою чи культурною діяльністю. Характерно, що жодна з жінок-міністрів, як і народних депутаток у сучасній Україні, не представляє жіночу громадську організацію чи політичних рух; більшість є членами провідних політичних партій. Не виявляють особливого інтересу до розвитку жіночої громадсько-політичної організації й інші впливові жінки України: близькі родички високих державних чиновників та олігархів, власниці великих медіа-ресурсів, директорки підприємств, науковці (зокрема соціологи), народні артистки України, журналістки, дизайнерки, письменниці тощо.

Сучасний кратологічний образ жінки залежить від ряду факторів становлення і розвитку української демократії. Особливе значення у цьому ключі набувають політико-правові, культурні, освітні, аксіологічні проблеми, що стоять на заваді реалізації жіночої політичної ініціативи.

Аналіз чинного законодавства України свідчить на користь підтримки державою участі жінок у прийнятті важливих суспільних рішень, їх залучення до роботи в органах державної влади та місцевого самоврядування. Україною підписана низка міжнародних конвенцій, започатковані відповідні соціальні програми, націлені на подолання гендерної нерівності у суспільстві. Прийняті правові норми вказують на те, що жінка – політичний лідер – в умовах сучасних реалій має шанси зайняти гідне місце у політикумі та в адміністративному полі України. Однак на практиці заради цього вона нерідко вимушена керуватися традиційними правилами чоловічого світу. Сама присутність жінки у політичних організаціях та інститутах державної влади ще не гарантує

можливості її усесторонньої самореалізації у громадсько-політичному житті суспільства та реалізації особливих інтересів жіночої частини електорату.

Диспропорція на користь чоловіків суттєво позначається на можливостях реалізації жінки саме як політичного лідера, очільника, керівника, управлінця, а не лише учасника політичного процесу. Збереженню такої ситуації сприяють поширені в Україні патріархальні суспільно-політичні установки. Зокрема, чим більш високою є політична посада, тим менше шансів її обійняти особою жіночої статі. Відтак на сучасному етапі суспільного розвитку уваги насамперед потребують аксіологічні аспекти забезпечення гендерної політики, зокрема утвердження демократичних політичних цінностей у зростанні самодостатніх жінок-лідерів, визначення політичних ідеалів й традицій, що могли б слугувати закріпленню гендерного балансу політичних сил у сучасній Україні тощо.

Перед сучасною жінкою-політиком стоять завдання подолати власну амбівалентність, непослідовність, внутрішньо звільнитися від суспільних та культурних табу. Від жінок-лідерів очікують не лише захисту соціальних інтересів населення, конструктивного і активного вирішення специфічно жіночих проблем, а й іншого, відмінного від чоловіків, стилю роботи, нових способів розв'язання нагальних суспільно-політичних питань.

Формуючи сприятливі умови для розвитку жіночого політичного лідерства, доречно передусім зважати на світоглядне усвідомлення ролі науково-освітнього простору як інтеграційно-ціннісного феномену, здатного долати будь-які чинники і фактори гендерної неприязні чи конфліктності. Зростання у жінок почуття самоповаги і прагнення до утвердження своєї самостійності є результатом активної просвітницької й виховної діяльності, поширення основ політичного врядування, громадянських чеснот і цінностей, економічної і правової грамотності.

Подібні орієнтири здатні розкрити прихований потенціал жінок, їх задатки до ефективної управлінської діяльності, до інтеграції різнопланових суспільно-політичних настроїв, до творчого процесу проектування майбутнього суспільного розвитку. Не буде перебільшенням наголосити на ролі жінки як суб'єкта сучасних наукових досліджень у політології. Саме за активної участі відомих жінок-політологів (О. Бабкіної, Г. Зеленько, А. Колодій, Л. Кормич, Л. Кочубей, І. Кресіної, Л. Нагорної, Н. Ладигіної, О. Новакової, М. Шульги, Г. Щедрової та багатьох інших) в Україні створена нова парадигма політичної науки, розробленні та продовжують досліджуватись найбільш актуальні проблеми політичного життя, що сприяє подальшій гуманізації сучасної політичної науки, зокрема й у контексті гендерних аспектів політичного лідерства.

ВИСНОВКИ

Динамічний розвиток політико-владних відносин у тих країнах, що тільки-но обрали демократичний шлях, як і в умовах стабільної демократії, зобов'язує дослідників до перегляду традиційних уявлень про феномен політичного лідерства, до переосмислення сутності та внеску різних суб'єктів політики у прийняття важливих рішень локального, державного та міжнародного значення. Розширення кола політичних акторів не в останню чергу відбувається за рахунок активного входження жінок у політику.

За роки незалежності в Україні впевнено постала та розвивається політична наука, зокрема сформована й певна наукова традиція до розуміння і пояснення суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних відносин у політиці. Суттєвим є науковий доробок з проблем демократії і демократизації, політичної модернізації, політичної кротології, політичного менеджменту тощо. Феномен політичного лідерства розглядається як один із вирішальних чинників суспільно-політичного розвитку та постає предметом численних політологічних розвідок. У якості вирішальних для реалізації політичного лідера вітчизняними політологами трактуються міжособистісні, політико-правові, регіональні, цивілізаційні, іміджеві, політико-культурні аспекти суспільного життя. Розроблені концепції щодо поняття, типології, стилів, стратегій політичного лідерства, що можуть слугувати підґрунтям для подальшого розвитку теоретичних і прикладних досліджень політичних відносин і процесів в Україні.

По-новому мисляться вимоги до постаті політичного лідера з огляду на сьогоденні гендерні очікування, а також усталені гендерні стереотипи. Подібні суспільні явища зумовлюють якісне оновлення категоріального апарату сучасної політології, а також методологічні перспективи її розвитку у майбутньому. Жінка як суб'єкт політики викликає помітний

науковий інтерес, що долає міждисциплінарні межі. Серед найбільш ефективних стратегій дослідження феномену жіночого політичного лідерства вважаємо науку і мистецтво поєднання філософських, загальнонаукових та спеціальних методів, кількісних і якісних, теоретичних й емпіричних інструментів пізнання, поєднання традиційних методологічних підходів з новітніми здобутками у галузі політології. Сучасні гендерні студії суттєво збагачують, однак не вичерпують всього розмаїття засобів та можливостей політологічного дослідження особливостей політичної участі та діяльності жінок. Мережевий, політико-культурний, цивілізаційний, політико-аксіологічний підходи розширюють горизонти осмислення передумов, проблем і перспектив досягнення гендерного балансу у політичній системі, що трансформується.

Підкреслюється, що для розвитку жіночої політичної ініціативи та становлення жіночого політичного лідерства, особливе значення має характер і специфіка наявної у суспільстві політичної еліти. Можливості жінки у політиці, її авторитет і впливовість залежать від сприйняття/ігнорування її діяльності найближчим оточенням, представниками владної верхівки, широкими народними масами. Конструктивне поєднання гендерних ролей в політичному процесі, пропорційне представництво в ній лідерів-жінок і лідерів-чоловіків суттєво збагачує суспільство, стимулює його творчу енергію, оптимізує процес прийняття рішень. Однак в умовах демократичних перетворень існує серйозна загроза штучної підміни належного жіночого представництва у політиці жінками-політиками, що презентують інтереси квазіеліти. Йдеться про осіб, що займають провідні позиції в політичній системі, однак не відповідають сучасним вимогам, не здатні належним чином виконувати свої функції, компенсують професійну неспроможність активною популістською діяльністю тощо. Відтак формальна присутність жінок у складі громадсько-політичних організацій, політичних партій, в

органах місцевого самоврядування чи державного управління ще не є гарантією успішної реалізації гендерної політики балансування.

Формуючи нові завдання перед сучасною жінкою-політичним лідером, доречно передусім вести мову про її інтелектуальний потенціал та здатність до інновацій. Когнітивна природа політико-владних відносин насамперед передбачає вміння свідомо оцінювати та зважувати діяльність соціально-політичних інституцій не лише відповідно до власних індивідуальних чи вузькогрупових інтересів, але й стосовно громадських потреб та загальнонаціональних суспільних цінностей. Сучасні уявлення про когнітивний характер політичного лідерства є здобутком традиційних політико-філософських вчень про мистецтво політичної діяльності, характер державного управління, а також результатом становлення сьогоденного глобального суспільства знань. Під впливом процесів атомізації, подолання надмірної залежності індивідуума від маси, зростання ролі інформації, розширення можливостей комунікації, інтелектуалізації людської діяльності, властивих інформаційному суспільству, поступово втрачають значення гендерні стереотипи, поширені уявлення про тотожність гендерних суспільних ролей та відповідних жіночих і чоловічих стилів політичного лідерства. Визначальні тенденції сучасного людського розвитку закладають міцні підвалини специфічно жіночого стилю політичного лідерства, що характеризується прагненням досягти злагоди, рівноваги, стабільності у суспільстві, вмінням ефективно вирішувати проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, молодіжної політики, соціального захисту, зберегти мир і безпеку. Жінки-політики більш обачні, толерантніші, а також гостріше, ніж чоловіки, відчують особисту відповідальність за політичні рішення, що дозволяє їм бути корисними й у вирішенні складних економічних, внутрішньо- і зовнішньополітичних, безпекових, інформаційних та інших питань. Розвиток сучасного жіночого стилю політичного лідерства відповідає актуальним прагненням реалізації творчого потенціалу особистості,

становлення цивілізованого громадянського суспільства на принципах толерантності, діалогу, взаємодопомоги, відкритості, порозуміння, взаємоповаги тощо.

Демократичні трансформації у сучасній Україні передбачають гармонійне входження жінок у систему політико-владних відносин на всіх її рівнях. Вагомою структурою політичної діяльності, становлення і розвитку жінки-політичного лідера є певна політична організація, громадсько-політичне формування, партійна одиниця тощо. Важливу нішу у цій структурі становлять власне жіночі політичні організації та рухи, що за сучасних умов переймають на себе завдання виховувати та сприяти громадсько-політичній активності жінок в Україні. Діяльність багатьох з них полягає у просвітницькій та благодійній функціях, наданні соціальної допомоги, підтримці українських народних традицій. Втім форми участі жінок у вітчизняній політиці відрізняються від аналогічних форм, характерних для переважної більшості сучасних розвинутих країн Заходу, де жіноча громадянська ініціатива є ефективним способом реального повороту суспільства на шлях до створення людиноцентричної, розвинутої, стабільної держави. Відповідно до Єдиного реєстру громадських формувань Міністерства юстиції України сьогодні існує понад 1200 жіночих організацій, які однак не вирізняються особливою впливовістю у справах державного управління або місцевого самоврядування. Суперечливими є й типові кратологічні образи жінок-політиків. Присутність українських жінок у владних структурах є незначною та здебільшого позначена рутинною працею, а не реальною участю у прийнятті політичних рішень. Більшість відомих та впливових в Україні жінок-лідерів не схильні ідентифікувати себе з жодним із жіночих політичних рухів, не виявляють інтересу до власне жіночих проблем. Своїм статусом та можливостями впливу вони здебільшого зобов'язані масштабами підконтрольного бізнесу, монополізованому впливу на громадську думку, родинним зв'язкам. У сучасному українському

політикумі практично відсутня конкурентна боротьба між професійними жіночим та чоловічим стилями лідерства й політичної діяльності.

Розширення можливостей практичної реалізації жінок як суб'єктів політики у сучасній Україні залежить від вирішення цілої низки політичних, економічних, законодавчих, ментально-психологічних, культурних, освітніх, виховних, аксіологічних проблем. Процес становлення та розвитку жіночого політичного лідерства має еволюційний характер та визріває шляхом подолання гендерних стереотипів у суспільстві, а також через зростання і самоствердження свідомості жінок як повноцінних і дієвих учасниць політичного життя суспільства. Уваги потребує не тільки процес соціалізації та розвитку жінки-лідера, але й віддзеркалення його в пануючих установках й орієнтирах, поширених серед жіночого електорату. Сучасне українське суспільство характеризується непевністю щодо сприйняття жінки-керівника, а також переконаністю у наявності відчутніших перешкод, що стоять на заваді професійної самореалізації жінок, порівняно з можливостями чоловіків. Жіночий електорат в Україні є більш поміркованим, обов'язковим, менш протестним, аніж чоловічий. Разом з тим, у електоральному виборі кандидата відмінності між жінками та чоловіками несуттєві. Утверджуючи національні й міжнародні правові засади подолання гендерної дискримінації, сучасне українське суспільство все ж переживає ціннісні конфлікти й політико-культурні непорозуміння у системі налагодження гендерного балансу в політиці. Для органічного входження жінок-лідерів у політичне життя сучасної України визріла необхідність не лише в прийнятті відповідних правових рішень, але й в утвердженні визначальних орієнтирів демократичного суспільства: поваги прав і свобод особистості, пріоритету загальнолюдських інтересів у політиці (на противагу вузькогруповим, національним, релігійним, груповим та ін.); прагнення цілісного й ненасильницького співіснування; пошук оптимального співвідношення між балансом сил і балансом інтересів; збереження

здорової конкуренції у суспільстві; усвідомлення необхідності діалогу, безпеки, партнерства на засадах взаємоприйнятних компромісів; свобода вибору та мирного співіснування, право різних суб'єктів політики вибирати власний курс, партнерів, шляхи та методи на політичній арені тощо. Такі цінності варто виховувати й культивувати серед широких суспільних мас, зокрема й серед українського жіноцтва, освітніми, медійними, громадсько-політичними засобами.

Сучасні гендерні студії та політичні науки мають суттєвий потенціал до подальшого взаємозбагачення. Успіх реалізації жіночої політичної ініціативи та жіночого стилю політичного лідерства в українському суспільстві залежить від готовності громадян сприймати й підтримувати гендерні демократичні перетворення у системі політико-владних відносин. Впровадження відповідних наукових здобутків у навчально-виховний процес, у політичну та громадянську освіту є стратегічно важливим та перспективним напрямом роботи вітчизняних дослідників, педагогів, громадських і політичних активістів, державних чиновників у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаир Д. Искусство управлять людьми и самим собой/ Джон Адаир, А. М. Анфимов, Ю. Гольдберг; Перевод с: англ.. — М. : ЭКСМО, 2008. — 650 с.
2. Альтернативный отчет о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. — К. : ВОО «Женский консорциум Украины, 2008. — 51 с.
3. Альчук А. Пафос и манипуляция, или политический аспект драмы материнства / Анна Альчук // Журнал «Гендерные исследования». — 2007. — № 15. — С.179-190.
4. Аналіз міжнародного законодавства щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків : Інформаційна довідка Європейського центру інформаційної підтримки. – К., 2012 // Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://euinfocentre.rada.gov.ua/euinfocentre/control/uk/publish/article;jsessionid=74172DB70838D9A4FFC92C92858DF714?art_id=46970&cat_id=45657
5. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. — К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. — 498 с.
6. Андрущенко В. П., Савельєв В. Л. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. — К. : «МП Леся», 2010. — 368 с.
7. Андрущенко Т. В. Народ і політична еліта як суб'єкти подолання ціннісного розколу суспільства / Т. В. Андрущенко // Гілея : Збірник наукових праць. — 2009. Вип.. 25. — С.310 – 320.

8. Андрущенко Т. В. Освіта як чинник подолання ціннісного розколу цивілізації / Т. В. Андрущенко // Нова парадигма : Філософія. Політологія. Соціологія. — 2011. Вип. 101. — С. 3–11.
9. Антология мировой политической мысли: В 5 т. — Т.1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Коллект. автор Г. Ю. Семигин, А. А. Мигولاتьев. — М. : Мысль, 1997. — 831 с.
10. Антологія феміністичної філософії / За редакцією Елісон М. Драгер та Абрис М. Янг / Перекл. з англ. Б. Єгідис ; наук. ред. пер. О. І. Іващенко. — Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. — 800 с.
11. Арндт Х. Становище людини / Ханна Арндт ; Перекл. — Львів : Літопис, 1999. — 254 с.
12. Ашин Г. К. Критика современных буржуазных концепций лидерства / Г. К. Ашин. — М. : Мысль, 1978. — 136 с.
13. Ашин Г. К. Политическое лидерство: оптимальный стиль / Г. К. Ашин // Общественные науки и современность. — 1993. — №2. — С. 115-126.
14. Бабкин В., Селиванов В. Народ и власть: монография / В. Бабкин, В. Селиванов. — К. : Манускрипт, 1996. — 448 с.
15. Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільства / О. В. Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2009. — Випуск 2. — С. 3–8.
16. Бабкіна О. В. Особливості політичної трансформації на постсоціалістичному просторі: підходи до осмислення / О. В. Бабкіна // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції : 8-9 лютого

2006 р. / [Укладач : Г.О. Нестеренко; Редакція: В.П. Бех]. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006. — С. 8–16.

17. Бабкіна О. В. Розвиток політології як науки та навчальної дисципліни : досвід національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / О. В. Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2012. — Випуск 7. — С. 5–9.

18. Байме К. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме [Пер. з нім. М. Кутаєвої та М. Бойченка]. — К. : Стилос, 2008. — 396 с. — (Сучасна гуманітарна бібліотека).

19. Батлер Дж. Феминизм под любым другим именем. Интервью с Розы Брайдогги. Пер. с англ. / Дж. Батлер // Гендерные исследования. — 1999. — № 2. — С. 48–78.

20. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — 110 с.

21. Бебик В. М. Базові засади політології: Історія, теорія, методологія, практика / Валерій Михайлович Бебик. — 2-е вид., стереотип. — К. : МАУП, 2001. — 383 с.

22. Бебик В. М. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі (Соціопсихологія і технологія політичної боротьби) / Валерій Михайлович Бебик. — К. : Абрис, 1993. — 127 с.

23. Беляцкий Н. П. Менеджмент. Основы лидерства / Н. П. Беляцкий. — Минск : Новое знание, 2002. — 250 с.

24. Бендас Т. В. Гендерная психология: Учебное пособие / Т. В. Бендас. — СПб. : Питер, 2006. — 431 с: ил. — (Серия «Учебное пособие»).

25. Бендас Т. В. Психология лидерства: Учебное пособие / Т. В. Бендас. — СПб. : Питер, 2009. — 448 с.
26. Беннис У. Как становятся лидерами: роль эпохи, ценностей и событий в становлении лидеров : перевод с англ. / Уоррен Беннис, В.В. Кулеба, А.В. Ковалевский. — М. ; СПб. ; К. : Вильямс, 2006. — 207 с.
27. Берн Ш. Гендерная психология: перевод с англ. / Шон Берн, С. Рысев, Л.Л. Царук, М. Моисеев. — 2-е междунар.изд. — М. : Прайм-ЕВРОЗНАК ; СПб. : ИД «Нева»; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — 318 с.
28. Берн Э. Лидер и группа: О структуре и динамике организаций и групп: перевод с: англ. / Эрик Берн. — Свердловск : Литур, 2000. — 319 с.
29. Бехманн Г. Современное общество : общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн. — М. : Логос, 2010. — 248 с.
30. Біленко В. А. Регіональне лідерство та його вплив на розвиток політичної конкуренції : автореф. дис. канд. політ наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Біленко. — К., 2009. — 19 с.
31. Блондель Ж. Политическое лидерство / Ж. Блондель // Психология и психоанализ власти : Хрестоматия / ред. Д. Я. Райгородского. — Самара : «Бахрах», 1999. — С.395-455.
32. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу / Ж. Блондель. — М. : Российская академия управления, 1992. — 135 с.
33. Бовуар С. де. Друга стаття: У двох томах / С. де. Бовуар; Пер. с фр. Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко. — Київ : Основи, 1995. — Т. 2. — 392 с.
34. Бодуен Ж. Вступ до політології : Пер.з франц. / Бодуен Жан. — К. : Основи, 1995. — 174 с.
35. Болотська О. А. Соціально-педагогічні умови гендерного виховання жінок-лідерів у діяльності громадських організацій та рухів :

автореф. дис. канд. пед. Наук : 13.00.05 / Болотська, Оксана Анатоліївна. — Луганськ : Б.в., 2008. — 20 с.

36. Бортніков В. І. Політична участь і демократія : українські реалії : Монографія / В.І. Бортніков. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — 524 с.

37. Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии : перевод с: англ. / В. Брайсон. — К.: ЦУЛ, 2011. — 247 с.

38. Булавина Т. Женщины и власть: политическое производство и потребление женских образов в Украине / Т. Булавина // *Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике*. Под. ред. И. Жеребкиной. — Харьков : ХЦГИ, 1999. — С. 201-230.

39. Бухаркова О. В. Имидж лидера: технология создания и продвижения / Бухаркова Ольга Валерьевна. — СПб : Речь, 2007. — 222 с.

40. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон // Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. — 2-е, исп. и доп. изд., Т. 2. — М. : Мысль, 1978. — 575 с. — С. 5-214.

41. Бэкон Ф. О мудрости древних / Ф. Бэкон // Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. — 2-е, исп. и доп. изд., Т. 2. — М. : Мысль, 1978. — 575 с. — С.233-300.

42. Варзар І. М. Гуманістичний вимір у системі державного управління / І.М. Варзар // *Енциклопедичний словник з державного управління* / За ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. — К. : НАДУ, 2010. — С. 127.

43. Варзар І. М. Особа – суспільство – держава в політолого-етнологічному дискурсі / І. М. Варзар // *Антропологічний принцип концептуалізації політики в науковому дискурсі : Монографія* / За ред. В. П. Мельника, В. М. Денисенка. — Львів : Наук.-видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. — 770 с. — С. 378–414.

44. Варзар І. М. Політична етнологія : пропедавт. Курс : Авт. підручник / І. М. Варзар. — 2-ге вид., перероб. та доп. — К. : ДП Вид. дім «Персонал», 2011. — 354 с.
45. Васильев В. Феноменология лидерства / В. Васильев // Общество и политика. Современные исследования, поиск концепций / Под ред. Большакова В. — СПб : Издательство С.-Петербургского университета, 2000. — С. 58-89.
46. Ващенко К. О. Політичний аналіз і прогноз у сучасній Україні : Монографія / К. О. Ващенко. — К. : Логос, 2008. — 288с.
47. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. — М. : «Прогресс», 1990. — С. 644-706.
48. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер ; Перекл. з нім. О. І. Погорілий. — К. : Основи, 1998. — 532 с.
49. Вебер М. Харизматическое господство / М. Вебер // Социологические исследования. — 1988. — № 5. — С.139-147.
50. Вибори в Європейському Союзі / За ред. Ковриженка Д. С. ; Лабораторія законодавчих ініціатив. — К. : ФАДА, Лтд, 2006. — 156 с.
51. Винер Н. Человек управляющий / Н. Винер. — СПб. : Питер, 2001. — 420 с.
52. Вознесенська О. Формування іміджу Президента України засобами документальної фотографії / О. Вознесенська // Наукові студії з політичної психології. — К. : Генеза, Довіра, 1996. — Вип. 2. — С. 158-169.
53. Вопросы политического лидерства: информ.-метод. сб. [Текст] / Сост. : А. А. Булавин, Н. Ф. Головатый, В. А. Головенько и др. — К. : УкрНИИ проблем молодежи, 1992. — 158 с.
54. Воронов І. О. Людина і політика: у пошуках гуманістичної альтернативи / І. О. Воронов. — К. : Генеза, 2004. — 320 с.

55. Воронцов Д. Гендерные исследования в социальной психологии: границы поля / Дмитрий Воронцов // Журнал «Гендерные исследования». — 2009. — № 19. — С.172-185.

56. Вступ до політичної аналітики : Навч.посіб. / Авт. кол. : С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович, С. І. Вировий; За заг. ред. С.О. Телешуна. — К. : Вид-во НАДУ, 2006. — 220 с.

57. Галанець О. Управління гендерними процесами в державній політиці / О. Галанець // Віче. — 2009. — № 6. — С. 133-136.

58. Галяс І. А. Лідер як суб'єкт владної діяльності в умовах сучасного транзитивного суспільства (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Ірина Анатоліївна Галяс. — Сімферополь, 2011. — 18 с.

59. Гапон Н. Дослідження статті у другій половині ХХ сторіччя : корективи соціально-гуманітарного знання / Надія Гапон // Соціогуманітарні проблеми людини. 48 — 2008. — № 3. — С. 48 –54.

60. Гаращенко С. В. Взаємозв'язок гендерної реальності суспільства та типу політичної системи / С. В. Гаращенко // Наукові записки НаУКМА. — 2010. —Т. 108 : Політичні науки — С. 38-44

61. Гаращенко С. В. Гендерне бюджетування як складова політичних механізмів сприяння забезпеченню рівності жінок та чоловіків. / С.В. Гаращенко // Наукові записки НаУКМА. — 2009. — Т. 95: Політичні науки. — С. 47-51.

62. Гендер : різні, але рівні! [Інформаційно-аналітичне видання]. — К. : Інформаційний центр «Бібліотека ім. М. Костомарова», 2007. — 23 с.

63. Гендерная интеграция: возможности и пределы социальных инноваций : Сборник / Коллект. автор. Кочкина, Елена Викторовна, Савинская, Ольга Борисовна, Федорова, Лариса Николаевна, Посадская-Вандербек, Анастасия. — СПб. : Алетейя, 2004. — 298 с.

64. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства / Колект. автор. : Алексєєва Г., Балакірева О., Ганюков О., Галустьян Ю. — 2-е вид. доп., уточнене. — К. : Український інститут соціальних досліджень, 2003. — 128 с.
65. Гендерний розвиток у суспільстві : Конспекти лекцій / Ред. К.М. Левківський, С.П. Юдіна. — 2-ге вид. — К. : Фоліант, 2005. — 351 с.
66. Головатий М. Ф. Політичний менеджмент : Навч. посібник для вузів / М. Ф. Головатий. — К. : МАУП, 2005. — 264 с.
67. Головатий М. Ф. Демократія : історія, теорія, практика : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів політологів / М. Ф. Головатий. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал» , 2011. — 228с.
68. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності : Навч. посіб. / М. Ф. Головатий — К. : МАУП, 2002. — 176 с.
69. Горбатенко В. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керманічів / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. — 2006. — Спец. випуск. — С.48-62
70. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування : теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. — К. : Генеза, 2006. — 400 с.
71. Горні К. Втеча від жіночості. Комплекс чоловічості у жінок очима чоловіків та жінок / К. Горні // Назалежний культурологічний часопис «І». — 2003. — Число 27. — С. 6-24
72. Грабовська І. Проблеми та перспективи жінки в сучасній українській політиці / І. Грабовська // Сучасність. — 2001. — № 6. — С. 54-59.
73. Грабовська І. Україна - простір гендерних утопій чи реальних проблем? / І. Грабовська // Сучасність. — 2002. — № 6. — С 71-79.
74. Грабовський С. Українська людина у вимірах ХХ століття: до постановки проблеми / С. Грабовський. — К. : Київське братство, 1997. — 118 с.

75. Грошев И. В. Гендерные представления о власти / И. В. Грошев // СОЦИС. — 2000. — №12. — С. 33-41
76. Гудова М. Политики гламурные и brutальные в современных российских СМИ – стратегии гендерной деконструкции? / Маргарита Гудова // Журнал «Гендерные исследования». — 2010. — № 20-21. — С. 166 – 178.
77. Гужва О. А. Театральность поля политики: политический лидер-актер или лицедей? / О. А. Гужва // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — N 761: Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи. — 2007. — Вип.20. — С. 58-60.
78. Гужва О.А. Особенности организационно-управленческой культуры политического лидера в современном политическом пространстве: коммуникативный подход / Ольга Алексеевна Гужва // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій : Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції для студентів, аспірантів, науковців. — Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія» ТОВ, 2011. — С. 65-68.
79. Дегтярева О. В. Избирательное право Французской Республики / О. В. Дегтярева // Зарубежное избирательное право / Под ред. В. В.Маклакова. — М. : НОРМА, 2003. — 96 с.
80. Демократія і регіональна еліта : політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві / Авт кол. Кресіна І. О., Коваленко А. А., Молибога Р. М., Перегуда Є. В. — К. : Логос, 2005. — 216 с.
81. Дем'яненко Б. Л. Розвиток кратологічних знань в Україні : Монографія / Б. Л. Дем'яненко. — Корсунь-Шевченківський : ФОП Гавришенко В. М., 2011. — 794 с.

82. Денисюк С. Гендерні аспекти формування іміджу політичного лідера / С. Денисюк // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2 (23). — С. 106 – 114.

83. Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року // Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1834-2006-%D0%BF>

84. Дідух Г. Я. Імідж жінки-політичного лідера (евристична модель) / Г. Я. Дідух // Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія : [збірник наукових праць] / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Творче об-ня «Нова парадигма». — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 87. — С. 165-175.

85. Дідух Г. Я. Формування іміджу жінки-політичного лідера : автореф. дис. канд. політ. Наук : 23.00.02 / Ганна Ярославівна Дідух. — К., 2010. — 20 с.

86. Дмитренко М. А. Інноваційні стратегії розвитку України : політологічний концепт [Текст] / М. А. Дмитренко. — К. : Університет «Україна», 2010. — 504с.

87. Добіжа В. В. Проблеми взаємодії владної еліти і громадянського суспільства в Україні / В. В. Добіжа // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — Вип. 6. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — С. 31-35.

88. Добржанська І. Гендерні проблеми політичних відносин в Україні / І. Добржанська // Політична наука в Україні : стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. — Львів, ЦПД, 2008. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://postua.info/dobrzanska.htm>

89. Доклад о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации относительно женщин / Министерство Украины по делам семьи, молодежи и спорта. — Киев, 2006. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : vsirivni.com.ua/ru/node/17196
90. Достижения Сумщины показали в презентационном календаре «Красота регионов» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://sumyinfo.com/12448_dostizheniya_sumshchini_pokazali_v_prezentatsionnom_kalendare_krasota_regionov_foto.html
91. Дроздова М. Особливості уявлень студентів про жінок-політиків [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=71&c=1659>
92. Дьюи Дж. Общество и его проблемы / Джон Дьюи; Перевод с англ. И. И. Мюрберг, А. Б. Толстов, Е. Н. Косилова. — М. : Идея-Пресс, 2002. — 159 с.
93. Евтихов О. В. Стратегии и приемы лидерства : теория и практика / Олег Владимирович Евтихов. — СПб. : Речь, 2007. — 237с.
94. Егорова-Гантман Е. Имидж лидера / Е. Егорова-Гантман. — М. : Мысль, 1994. — 264 с.
95. Електоральні наміри виборців України : за 10 днів до виборів / Всеукраїнське опитування громадської думки 4-13 січня 2010 року; Київський міжнародний інститут соціології [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=search>
96. Елштайн Дж. Громадський чоловік, приватна жінка : Жінки в соціальній і політичній думці / Джін Бетке Елштайн ; Перекл. з англ. О. М. Мокровольський. — К. : Альтернативи, 2002. — 344 с.
97. Єдиний реєстр громадських формувань // Офіційний сайт Міністерства юстиції України [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>

98. Женщины и развитие : реальность и перспективы (оценка осуществления конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, пекинской платформы действий и целей развития тысячелетия ООН): семинар (2005; Москва) : стенограмма / Институт социальной и гендерной политики. — М. : Вариан ; СПб. : Невский простор, 2005. — 128 с.

99. Жеребкина И. А. Женское политическое бессознательное: Проблема гендера и женское движение в Украине / Ирина Анатольевна Жеребкина ; Харьковский Центр Гендерных Исследований. — Харьков : Ф-Пресс, 1996. — 382 с.

100. Жеребкина И. Феминистская теория 90-х годов / И. Жеребкина // Введение в гендерные исследования. — Ч. 1: Учебное пособие. — Харьков : ХЦГИ ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. — С.52-55.

101. Жижек С. Дражливий суб'єкт : відсутній центр політичної онтології / С. Жижек. — К. : ППС-2002, 2008. — 510 с.

102. Жінки в політиці : міжнародний досвід для України / За заг. ред. Я. Свиридюк та С. Оксамитної / За матеріалами міжнародного наукового семінару. — К. : Атіка, 2006. — 272 с.

103. Жінки і чоловіки повинні мати рівні квоти у партійних списках / Опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://2008.dif.org.ua/ua/press/kdkp>

104. Загальна декларація прав людини / Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

105. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» / Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

106. Здравомыслова Е., Темкина А. Социальное конструирование гендера: феминистская теория / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Введение в гендерные исследования. Ч. 1: Учебное пособие. — Харьков : ХЦГИ ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. — С. 174-196.
107. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства : Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. І. Зеленько. — К. : Знання України, 2007. — 336 с.
108. Зеленько Г. Контексти політичного лідерства на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Політичний менеджмент. — 2006. — Спец. випуск. — С. 136-146.
109. Инглхарт Р. Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. — 1997. — № 4. — С. 18 - 28.
110. Іовчева А. М. Гендерна рівність у політиці : теорія і практика / А. М. Іовчева // Наукові праці ЧДУ імені Петра Могили. — Політичні науки. — Том 122. — Випуск 109. — С. 88-92.
111. Ісхакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі : тенденції, протиріччя, перспективи / Г. Ісхакова // Політичний менеджмент — 2007. — № 3. — С. 128-134.
112. Карасев В. И. Феномен политического лидера / Валентин Иванович Карасев. — М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : МОДЭК, 2008. — 176 с.
113. Карлейль Т. Теперь и прежде / Томас Карлейль. — М. : Республика, 1994. — 415 с. — (Библиотека этической мысли).
114. Картунов О. В. Інформаційне суспільство: аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій : Монографія / О. В. Картунов, О. О. Маруховський; за заг. Ред. Картунова О.В. — К. : Університет економіки та права «КРОК», 2012. — 344 с. (Серія «Інформаційно-знаннєве суспільство»).

115. Керимов Д. А. Методология права : Предмет, функции, проблемы философии права: Монография / Д. А. Керимов ; Ин-т государства и права Рос. академии наук. — [2-е изд.] — М. : Аванта, 2001. — 558 с.

116. Клепко С. Ф. Конспекти з філософії освіти / С.Ф. Клепко. — Полтава : ПОІППО, 2007. — 420 с.

117. Климкова І. І. Теоретико-методологічні основи дослідження культури парламентської діяльності / І. І. Климкова // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. — Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2010. — Випуск 3. — С.24 -29.

118. Кобелянська Л. Стратегія врахування гендерних аспектів : підхід ООН / Л. Кобелянська // Жінки в політиці : міжнародний досвід для України : за матеріалами міжнародного наукового семінару (НАУКМА, Київ, 7 жовтня 2005 року) / [за заг. ред. Я. Сверлюк, С. Оксамитної]. — К. : Аттіка, 2006. — С. 66 –71.

119. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207

120. Кононенко Н. Політичні лідери сучасної Росії та України, їх вплив на формування моделі розвитку країни / Н. Кононенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2007. — Вип.10. — С. 279 – 292.

121. Константинова В. Н. Женщины и проблемы политического лидерства / В. Н. Константинова // Женщина и социальная политика (гендерный аспект). — М. : РАН, 1992. — С. 107-116.

122. Конституція України : Офіційне видання. Станом на 01.11.2010 р. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 88 с.

123. Копитова Л. С. Політичне лідерство як феномен сучасної політичної культури: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / Л. С. Копитова. — К., 2011. — 20 с.

124. Кормич Л. І. Сучасні моделі гендерної політики та перспективи їх впровадження в Україні / Л. І. Кормич // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / керівник авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. — Одеса : Фенікс, 2011. — Вип. 43. — С. 3-9. — [Електронна версія публікації]. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2011_43/Kormich_L.pdf

125. Корнієнко В. О. Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації / Валерій Олександрович Корнієнко, Світлана Георгіївна Денисюк. — Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. — 144 с.

126. Корнієнко В. О. Ефективність політичного лідера : критерії та механізм реалізації в сучасній Україні / В.О. Корнієнко, І.Д. Похило. — Вінниця : Видавництво Вінницького національного технічного університету, 2009. — 139 с.

127. Корнієнко В. О. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі : Монографія / В. О. Корнієнко, С. Г. Денисюк, А. А. Шиян. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 207 с.

128. Королько В. Г. Основы публичных отношений / В.Г. Королько. — М. : Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. — 528 с.

129. Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна ; [Пер. з англ.]. — К. : Вид-во «Основи», 2005. — 789 с.

130. Кремень В. Г. Філософія освіти XXI століття / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. — 2003. — № 1. — С. 6-16.

131. Кремень В. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї / В. Кремень // Дзеркало тижня. — 2005. — № 31. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

http://dt.ua/SCIENCE/filosofiya_lyudinotsentrizmu_yak_teoretichna_skladova_natsionalnoyi_ideyi-44209.html

132. Кремень В. Г. Особистість у сучасній цивілізації: освітній контекст / Василь Кремень // Научно-популярный журнал «Universitates: Наука и просвещение» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2009_1/kremen/kremen.html

133. Кремень В. Філософія управління / В. Кремень, С. Пазинич, О. Пономарьов. — Харків : НТУ «ХП», 2008. — 248 с.

134. Кресіна І. Реформування виборчої системи України: гендерні аспекти / Ірина Кресіна, Оксана Ярош // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2007. — № 2 (8). — С. 45-52. — [Електронна версія публікації]. — Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2007_2/visnik_st_19.pdf

135. Кримський С. Заклики духовності ХХІ століття : (З циклу щорічних пам'ятних лекцій А. Оленської-Петришин, 2002 р.) / С. Кримський. — К. : Видавничий Дім «КМ Академія», 2003. — 32 с.

136. Кристофер Э. Тренинг лидерства / Элизабет Кристофер, Ларри Смит; Перевод с англ. А. Смирнов. — СПб. : Питер, 2002. — 317 с.

137. Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство. Исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли / Е.В. Кудряшова. — Архангельск : Изд-во Поморского международ. пед. ун-та, 1996. — 226 с.

138. Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії / Ольга Кулачек. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. — 301 с.

139. Кухта Б. Політична влада та її рішення / Борис Кухта. — Львів : Центр політичних досліджень, 2006. — 237 с.

140. Кухта Б. Феномен політичного лідерства. Історичні силуети на тлі епох / Б. Кухта. — Львів : Кальварія, ЛФУАДІ, 2000. — 232 с.

141. Кухта, Б. Політичні еліти і лідери : Навч. вид. / Б. Кухта, Н.Теплоухова. — 2-ге вид. — Львів : Кальварія, 1996. — 224 с.
142. Латигіна Н. А. Демократія : реалії versus утопії : Монографія / Н. А. Латигіна. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. — 400 с.
143. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. — СПб. : Макет, 1995. — 314 с.
144. Левченко К. Б. Права жінок : зміст, стан та перспективи розвитку : Монографія / К. Б. Левченко. — Х. : Вид-во НУВС, 2001. — 348 с.
145. Лекції з політології : Навчально-методичний посібник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. — 332 с.
146. Лендшел М. О. Європеїзація політичного процесу в країнах Центральної та Східної Європи як чинник здійснення децентралізаційної реформи / М. О. Лендшел // Наукові записки НаУКМА. — 2008. —Т. 82 : Політичні науки. — С. 44-49.
147. Лидер и команда : Практическое руководство лидера эффективной команды: Антология / Автор. коллект. Рос Джей, Стив Моррис, Грэм Уилкоккс, Эдди Нейзел ; Перевод с англ. С. Шарпай. — Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2005. — 295с.
148. Личность : Личность и власть / Общ. ред. Б. И. Коваль; Институт федерализма и гражданского общества РАЕН. — М. : Северо-Принт, 2000. — 74 с.
149. Лісничий В. В., Грищенко В. О. Сучасний виборчий PR : Навч. посібник / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко. — Сєверодонецьк : ЄВРИКА, 2001. — 480 с.
150. Логвиненко О. Політичне лідерство управлінської еліти України / О. Логвиненко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2007. — Вип.10. — С. 208 – 214.

151. Лубченков Ю. Н. Женщина и власть (О Клеопатре, Мессалине, Агриппине Младшей, Поппее Сабине) / Ю. Н. Лубченков, В. Є. Романов. — М. : Норд, 1990. — 55 с.
152. Луценко Е. Современное женское движение в Украине / Е. Луценко // *FeminaPostsovietica*. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике / Под. ред. И. Жеребкиной. — Харьков : ХЦГИ, 1999. — С. 152-200.
153. Людина, суб'єкт, вчинок : Філософсько-психологічні студії / За ред. В. Татенко. — К. : Либідь, 2006. — 360 с.
154. Макиавеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / Н. Макиавеллі; Перекл. з італ. А. Перепадя. — К.: «Основи», 1998. — 492 с.
155. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа : Внешние расширения человека. — 2-е изд. — Москва : Гиперборея, Кучково поле, 2007. — 464 с.
156. Маруховський О. О. Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства / О. О. Маруховський : автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.01 — Теорія та історія політичної науки. — К., 2008. — 20 с.
157. Масловский М. В. Политическая социология бюрократии / М. В. Масловский. — Москва : «Tempus», 1997. — 217 с.
158. Мельник Т. М. Гендерна політика в Україні / Т. М. Мельник. — К. : Логос, 1999. — 91 с.
159. Мескон М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / Майкл Мескон, Майкл Альберт, Франклин Хедоури ; Пер. с англ. — М. : Дело, 1999. — 800 с.
160. Микитко О. Гендер у політиці: проблеми та перспективи запровадження / Оксана Микитко. — [Електронна версія публікації]. — Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6937/1/104.pdf>
161. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс. — Москва : Издательство иностранной литературы, 1959. — 543 с.

162. Мислюк Ю. В. Роль опозиційного жіночого лідера в політичному житті України: політологічний аналіз: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Ю. В. Мислюк. — Чернівці, 2009. — 20 с.
163. Михальченко М. І. Політична еліта України : теорія і практика трансформації / М. І. Михальченко, В. С. Журавський і О. Ю. Кучеренко. — К. : «Логос», 1999. — 263 с.
164. Михальченко М. І. Політичні еліти України : теоретико-модернізаційний аналіз / М. Михальченко, В. Гайдук, Т. Кучеренко. — Донецьк : «Донбас», 2002. — 179 с.
165. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. — 1990. — № 3. — С. 58-59.
166. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования. — 1994. — № 10. — С. 186-196.
167. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. — 272с.
168. Нарижный Д. Д., Сурмин Ю. П. Проблемы имиджей кандидатов в президенты Украины / Д. Д. Нарижный, Ю. П. Сурмин // Социальные и гуманитарные науки. — 1999. — № 2 (2). — С. 66-75.
169. Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001-2005 роки : Постанова Кабінету Міністрів України № 479 від 6 трав. 2001 р. // Вісн. держ. служби України. — 2001. — № 2. — С.11-19.
170. Нейманіс А. Впровадження гендерних підходів. Практичний посібник / А. Нейманіс; Регіональне бюро Програми розвитку ООН по країнах Центральної і Східної Європи та СНД. — К. : К.І.С., 2003. — 219 с.
171. Ніколаєнко С. І. Досвід вивчення проблем гендеру із використанням нових методологічних підходів / С. І. Ніколаєнко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгомонова. Серія 12. Психологічні науки. — 2007. — Вип. 16 (40). — С. 41-46.

172. Ніцше Ф. Жадання влади / Ф. Ніцше ; Пер. А. Онишко, П. Таращук. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. — 437 с.
173. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : монографія / О. В. Новакова. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. — 216 с.
174. Новакова О. В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку : навч. посібник / О.В. Новакова. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — 240 с.
175. Общая и прикладная политология: Учебное пособие / Под. общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М., МГСУ : Изд-во «Союз», 1997. — 992 с.
176. Огден К. Маргарет Тэтчер: Женщина у власти : Портрет человека и политика / К. Огден ; Перевод с: англ. В. Воронин, Н. Косолапова. — М. : Агенство печати «Новости», 1992. — 541 с.
177. Окін, Сюзан Моллер Чи шкодить мультикультуралізм жінкам? [Текст] : збірка / С. М. Окін ; Пер. з англ. О. В. Христенко, Ред. Д. Коен. — Х. : Каравела, 2003. — 159 с.
178. Оніщенко Н. Гендерні дослідження в сучасному суспільстві : проблеми, реалії, перспективи / Наталя Оніщенко, Світлана Береза, Лариса Макаренко // Віче. — 2009. — № 17. — С.25-28. — [Електронна версія публікації]. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1621/>
179. Осипова С. А. Сучасні тенденції формування інституту політичного лідерства та їх прояв в Україні : автореф. дис. канд. політ. Наук : 23.00.02 / Світлана Анатоліївна Осипова. — Одеса, 2006. — 16 с.
180. Осипова С. А. Про можливості реалізації особистості в політиці з позицією фемінізму / С. А. Осипова // Актуальні проблеми політики. — Вип. 13-14. — Одеса : Юридична література, 2002. — С. 783-789.

181. Основи демократії : Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; [За заг. ред. А. Колодій] ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. — К. : Вид-во «Ай Бі», 2002. — 684 с.
182. Основи політичної науки [Текст] : курс лекцій. У 4 ч. / За ред. Б. Кухти.— Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути / Б. Кухта, А. Романюк та ін. — Львів : Кальварія, 1997. — 334 с.
183. Основи теорії тендеру : Навчальний посібник / Ред. колегія Агеєва В., Кобелянська Л. С., Скорик М. М. — К. : «К.І.С.», 2004. — 536 с.
184. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / М.Я. Острогорский. — М.: РОССПЭН, 1997. — 639 с.
185. Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list
186. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку : Монографія / Т. В. Панченко. — Х. : Майдан, 2011. — 368 с.
187. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; Пер. с англ. — М. : Аспект Пресс, 1997. — 270 с.
188. Пасталиця С. В. Партнерство жінок і чоловіків у політиці / С. В. Пасталиця // Проблеми гендерної рівності в Чернігівській області та шляхи їх вирішення : Матеріали обласної науково-практичної конференції. — Чернігів, 2005. — С. 40-43.
189. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры : Монография / А. Д. Пахарев. — К. : Знание, 2001. — 270 с.
190. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні : Навчальний посібник. — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. — 182 с.

191. Пекінська декларація / Прийнята на четвертий Всесвітній конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_507

192. Передирій В. Жіноча доля на тлі доби. (Літописжіночого руху у світлі українських видань) / В. Передирій, Н. Сидоренко, Т. Старченко. — Київ : Дослідницький центр історії української преси, 1999. — 116 с.

193. Платонов Ю. П. Путь к лидерству / Ю. П. Платонов. — СПб.: Речь, 2006. — 348 с.

194. Плотян С. Г. Гендерний аналіз парламентських та місцевих виборів 2006 року / С. Г. Полотян. — К.: ВГО «Жіночий консорціум України, 2006. — 36 с.

195. Плотян С. Г. Особливості європейського правового поля щодо рівності прав жінок і чоловіків / С. Г. Полотян // Наукові записки НаУКМА. — 2006. — Т. 53 : Юридичні науки. — С. 130-135.

196. Пляйс Я. А. Демократия, власть, элиты: демократия vs элитократия / Я. А. Пляйс. — М.: РОССПЭН, 2010. — 215 с.

197. Пода О. Проблема гендерних ролей і стереотипів у пресі на межі ХХ-ХХІ ст. / Олена Пода // Науковий збірник «Журналістика». — 2009. — Випуск 8 (33). — С. 162 – 177.

198. Пол. Гендер. Культура. Немецкие и русские исследования: сборник статей: по проекту «Гендерная дифференциация в культурологии на примере России». Вып.3. / Коллект. автор. : Элизабет Шоре, Каролин Хайдер; Перевод с: нем. Н.Носова. — М. : Издательство РГГУ, 2003. — 309 с.

199. Політологія : Підручник для вузів / За заг. ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко ; Коллект. автор. : Бабкін В. Д., Бебик В. М., Головатий М. Ф., Дмитренко С. П., Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. та ін. — 2-е вид., перероб., доп. — К. : Академія, 2001. — 444 с.

200. Политическая культура и власть в западных демократиях и в России : проблемно-тематический сборник / За заг. ред. Пархалина Т.Г. — М. : ИНИОН РАН, 1997. — 198 с.
201. Політика в особах : Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі : національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К. : Парламентське вид-во, 2008. — 352 с.
202. Політична енциклопедія / Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.
203. Політична освіта в Україні : проблеми та перспективи розвитку / За заг. ред. С.Г. Рябова. — К. : Інститут громадянської освіти НаУКМА, 2005. — 44 с.
204. Політична система і громадянське суспільство : європейські і українські реалії : Колект монографія / За заг. ред. А. І. Кудряченка; Авт. колект. : В. М. Бебик, В. І. Бортніков, Ф. М. Рудич та ін. — К. : НІСД, 2007. — 396 с.
205. Політичні структури і процеси в сучасній Україні: політологічний аналіз / Редкол. : Ф.М.Рудич (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 1995. — 266 с.
206. Політологічний енциклопедичний словник / [За ред. : В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко, Ю. С. Шемшученко] ; НАН України. Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Українська асоціація політологів. — 2-е вид., доп. і перероб. — К : Генеза, 2004. — 735 с.
207. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання / М. А. Польовий. — Одеса : Фенікс, 2011. — 288 с.
208. Похило І. Д. Ефективність як складова діяльності політичного лідера : автореф. дис. канд.політ.наук: 23.00.02 / Ірина Даниїлівна Похило. — К., 2007. — 17 с.
209. Почепцов Г. Г.Имиджология / Георгий Георгиевич Почепцов. — М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. — 766 с.

210. Президент України Віктор Янукович // Офіційне інтернет-представництво [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.president.gov.ua/content/secretariat_structure.html
211. Прикладна політологія : Навч. посіб. / За ред. В. П. Горбатенка. — К.: ВЦ «Академія», 2008. — 472 с.
212. Примуш М. Політична трансформація: демократизація, конкуренція, інститути / М. Примуш // Нова парадигма. Спецвипуск: Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково – теоретичної конференції. (Київ, 8 – 9 лютого 2006 року) // Укл. Г.О. Нестеренко / За ред. В.П. Беха. — К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. — С. 38 – 42.
213. Проект «Підтримка національного гендерного механізму» / Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.undp.org.ua/ua/projects-list-all/34-democratic-governance-/1299-strengthening-national-gender-machinery-ngm-project>
214. Проект Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dniprorada.gov.ua/files/gumanitar-2020.pdf>
215. Психологічна енциклопедія / Автор-упоряд. О. М. Степанов. — К. : «Академвидав», 2006. — 424 с. (Енциклопедія ерудита).
216. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц; Пер. с фр. С. Боботова, А. Глазова. — М. : Издательство «Прогресс», 1972. — 607 с.
217. Равноправие полов в Украине : опрос Института Горшенина с 1 по 3 марта 2011 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://institute.gorshenin.ua/researches/21_ravnopravie_polov_v_ukraine.html
218. Рансьер Ж. На краю политического / Жак Рансьер ; Перевод с фр. Б. М. Скуратов. — М. : Праксис, 2006. — 238 с.
219. Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали / Б. Рассел ; Пер. с англ. — Киев : Port-Royal, 1996. — 368 с.

220. Римашевская Н. М. Женщина в меняющемся мире / Н. Римашевская, С. Кокберн, П. Беннет и др. — М. : Наука, 1992. — 144 с.
221. Розлуцька А. Суперечливість впливів глобалізованого світу на людину / А. Розлуцька // Освіта регіону. — 2010. — № 4. — С. 28–33.
222. Романовський О. Г. Проблеми формування особистості лідера / О. Г. Романовський, В. М. Бабаєв, О. С. Пономарьов. — Х. : Майдан, 2000. — 192 с.
223. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи / Анатолій Семенович Романюк. — Львів: Видавництво Львівського університету ім. І.Франка, 2007. — 391 с.
224. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності : системний аналіз посткомуністичних трансформацій : Монографія / О. І. Романюк. — Х. : Вид-во ХДАК, 2011. — 376 с.
225. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : Монографія / Н. Ротар. — Чернівці : Рута, 2007. — 472 с.
226. Рудич Ф. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи / Ф.М. Рудич // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2 (23). — С. 25 – 47.
227. Рудич Ф.М. Чи багато влади потрібно владі? (Україна у контексті трансформації політичних структур СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи) : Навчальний посібник / Ф. М. Рудич. — 2-е доповнене видання. — К. : Наукова думка, 2010. — 302 с.
228. Рудич Ф. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. — 2006. — Спец.випуск. — С. 5-14
229. Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності : Монографія / С. Г. Рябов ; Національний ін-т стратегічних досліджень. — К., 1996. — 117 с.

230. Сачков Ю.В. Полифункциональность науки / Ю.В. Сачков // Проблема ценностного статуса науки на рубеже XXI века. — СПб. : РХГИ, 1999. — С. 145–160.
231. Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики / М. І. Михальченко, М. С. Кармазіна, В. О. Ковалевський, В. В. Бушанський, М. Є. Горелов. — К. : ПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2010. — 357 с.
232. Северинюк В. М. Політична поведінка : проблеми теорії та методології : Монографія / В. М. Северинюк. — Київ-Запоріжжя : Видавництво КПУ, 2009. — 432 с.
233. Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики / Т. В. Семигіна. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 253 с.
234. Симоненко О. В. Лідерський вплив на модернізаційні процеси в незалежній Україні : автореф. дис. канд. політ. Наук : 23.00.02 / Олена Василівна Симоненко. — К., 2010. — 16 с.
235. Скнар О. М. Соціально-психологічна модель гендерної поведінки політичного лідера в уявленнях студентської молоді: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / О. М. Скнар. — К., 2005. — 20 с.
236. Скоблик Н. В. Відповідальність лідерів перед громадянами й контроль громадян над ними в працях Р. Даля / Н. В. Скоблик // Наукові записки НаУКМА. — 2001. — Т. 19 : Політичні науки. — С. 12-17.
237. Слабчук Т. А. Еволюція жіночого політичного лідерства в контексті демократизації українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститутти та процеси» / Т.А. Слабчук. — К., 2012. — 22 с.
238. Сліпець П. П. Політичні цінності й ідеологія у форматі стратегії формування ефективної держави та суспільних відносин / П. П. Сліпець // Наука. Влада. Політика : [зб. наук. праць]. / Редкол. : М.І. Михальченко (голова) та ін. — К. : Знання України, 2008. — С. 75–92.
239. Словарь гендерных терминов / Под ред. А. А. Денисовой ; Региональная общественная организация «Восток-Запад : Женские

Инновационные Проекты». — М. : Информация XXI век, 2002. — 256 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.owl.ru/gender/042.htm>

240. Слюсаренко Н. В. Роль та місце жінки в історії розвитку суспільства / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Педагогічний альманах. — Київ-Херсон, 2006. — Випуск 1. — С. 172-183.

241. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Коллект. автор. : Виль Савбанович Бакиров, Николай Иванович Сазонов, Людмила Николаевна Герасина и др. — Х. : Издательство ХНУ им. В.Н. Каразина, 2005. — 590 с.

242. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду / Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010

243. Стець С. Історико-теоретичний аналіз трансформації поняття «політичне лідерство» / С. Стець // Методологія політичної науки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Укл. В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин. — Львів: ЛНУ, 2010. — С. 78 – 82.

244. Сто самых влиятельных женщин Украины. Рейтинг Фокуса // Фокус.ua [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://focus.ua/charts/156273/>

245. Стрельник О. Поняття соціального потенціалу в інтерпретації проблеми гендерної нерівності: за матеріалами соціолог. дослідж. / О. Стрельник // Соціологія : теорія, мета, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 147-160.

246. Структурні виміри сучасного суспільства : Навчальний посібник / За заг. ред. С. Макеєва. — К. : Інститут соціології НАН України, 2006. — 372 с.

247. Сюллеро Эвелин. История и социология женского труда / Э. Сюллеро ; Пер. с фр. под ред. Л.Г.Балаховской и А.Л.Ефимовой. — М. : Прогресс, 1973. — 235 с.

248. Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева // США : экономика, политика, идеология. 1990. — № 1-3.
249. Тард Г. Общественное мнение и толпа / Габриэль де Тард ; Пер. с фран. П. С. Коган . — М.: КСП+, 1999. — 203 с.
250. Тейлор Ч. Джерела себе: творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор. — К. : Дух і Літера, 2005. — 696 с.
251. Темников Д. М. Лидерство и самоорганизация в мировой системе / Денис Михайлович Темников ; Московский государственный институт международных отношений МИД России. — М.: Аспект Пресс, 2011. — 174 с.
252. Титова Т. Гендер кризь призму буденності (жіночий аспект) // Соціальна політика і соціальна робота. — 1999. — № 3-4 (11-12). — С. 157.
253. Толстоухов А. В. Багатолика демократія: Монографія / А. В. Толстоухов, І. Г. Парапан, Ю. О. Мєлков. — К. : ПАРАПАН, 2004. — 204 с.
254. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер ; 3 англ. пер. А. Євса. — К. : Вид. дім «Всесвіт», 2000. — 480 с.
255. Траверсе О. Політичне лідерство і його роль в суспільно – політичних перетвореннях / О. Траверсе // Політичний менеджмент. — 2006. — № 3 (18). — С. 86 – 97.
256. Траверсе О. Політичне лідерство у процесі українського державотворення : реалії та перспективи / О. Траверсе // Політичний менеджмент : укр. наук. журн. — 2011. — № 6. — С. 82-90.
257. Трач Н. О. Соціально-психологічні та інформаційно-комунікаційні механізми політичного лідерства : автореф. дис. канд. політ. Наук : 23.00.02 / Наталія Олегівна Трач. — К., 2010. — 20 с.
258. Трофименко Л. С. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні : автореф. дис. канд. політ. Наук : 23.00.02 / Лариса Сергіївна Трофименко. — Одеса, 2002. — 18 с.

259. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, 2008. — 656 с.
260. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, 2012. — 660 с.
261. Урядовий портал // Єдиний Веб-портал органів виконавчої влади в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244824293
262. Ушакин С. Политическая теория феминизма : современные дебаты / С. Ушакин // Введение в гендерные исследования. Ч. 1 : Учебное пособие. — Харьков : ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. — С. 52-55.
263. Фесенко В. Динамика политического участия женщин : самоорганизация, политическое движение, вхождение во власть (1989-1998) / В. Фесенко // *FeminaPostsovietica*. Украинская женщина в переходный период : от социальных движений к политике : Под. ред. И. Жеребкиной. — Харьков: ХЦГИ, 1999. — С. 83-151.
264. Фисун А. А. Демократия, неопатримонализм и глобальные трансформации : Монография / А.А. Фисун. — Харьков : Константа, 2006. — 352 с.
265. Філософія політики : Корот. енцикл. слов. / НАН України. АПН України. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка ; [Авт.-упоряд. : В.П. Андрущенко та ін. ; Редкол. : Л.В. Губерський (кер.) та ін.]. — К.: Знання України, 2002. — 669 с.
266. Фонд «Демократичні ініціативи» // Веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/>
267. Фридман М. Искусство и наука стратегии лидерства. Новый подход к корпоративному управлению / Майк Фридман, Бенджамин Трегоу ; Перевод с англ. Е. Богданова. — М. : Фаир-Пресс, 2004. — 272 с.

268. Фролов П. Психотехнології впливу на виборця : правда і вигадки / П. Фролов // Наукові студії із соціальної і політичної психології. — К., 2002. — № 5 (8). — С. 169-182.
269. Фролов П. Д., Слюсаревський М. М., Татенко В. О. Проблема політичного лідерства в Україні в контексті політичної реформи / П. Д. Фролов, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко // «Маркетинг в Україні». — 2004. — № 1 (23). — С. 21-23.
270. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : Московские лекции и интервью ; Н. Мотрошилова (отв.ред.) / Ю. Хабермас. — М. : АО «КАМІ», Academia, 1995. — 450 с.
271. Хамитов Н. В. Философия и психология пола / Н. В. Хамитов. — К. : Ника-Центр ; М. : Институт общегуманитарных исследований, 2001. — 224 с. — (Проблема Человека ; вып 1).
272. Херманн М. Дж. Стили лидерства в формировании внешней политики / М. Дж. Херманн // Полис. — 1991. — № 4. — С. 90-96.
273. Херманн М. Составные части лідерства / М. Херманн // Политология вчера и сегодня. — М., 1990. — Вып. 2. — С.178-205.
274. Хрисанова С. Ф. Современные гендерное движение в Украине как социальный феномен : автореф. дис. ... док. филос. наук / С. Ф. Хрисанова. — К., 2002. — 66 с.
275. Цветков В. В. Демократія і державне управління : Теорія, методологія, практика : Монографія / В. В. Цветков ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : «Юридична думка», 2007. — 336 с.
276. Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади : джерела, особливості, перспективи : Монографія / Є. Г. Цокур. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 230 с.
277. Чи потрібні жінки в політиці? Громадський форум Хмельниччини. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pravo-hm.org.ua/chy-potribni-zhinky-v-politytsi/>

278. Чикалова И. Гендерная проблематика в политической теории / И. Чикалова // Введение в гендерные исследования. Ч. 1: Учебное пособие. — Харьков : ХЦГИ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. — С. 89-99.
279. Чиркин В. Е. Публичная власть / В. Е. Чиркин. — М. : Юрист, 2005. — 174 с.
280. Шалагинова Л. В. Психология лидерства: учебное пособие / Лариса Валерьевна Шалагинова. — СПб. : Речь, 2007. — 458 с.
281. Шаповаленко М. Политическое развитие современных переходных обществ : теоретические подходы и основные тенденции: Монография / М. Шаповаленко. — Харьков : Изд-во ХНУВД, 2007. — 340 с.
282. Шапталов Б. Н. Феномен государственного лидерства: экспансия в мировой истории / Борис Николаевич Шапталов. — М. : Крафт+, 2008. — 652 с.
283. Шаров К. С. На темной стороне политкорректности: гендерно-нейтральный новояз / К. С. Шаров // Вопросы философии. — 2010. — № 3. — С. 30-43.
284. Шейн Э. Организационная культура и лидерство : Построение, эволюция, совершенствование : перевод с англ. / Эдгар Шейн, С. Жильцов, А.Чех. — СПб. ; М. ; Х. ; Минск : Питер, 2002 . — 335 с.
285. Шейнов В. П. Психология власти / Шейнов, Виктор Павлович. — М. : ОСЬ-89, 2003. — 528с.
286. Шейнов В. П. Психология лидерства, влияния, власти / Виктор Павлович Шейнов. — Минск : Харвест, 2008. — 652 с.
287. Шеклтон В. Психология лидерства в бизнесе/ Вив Шеклтон; перевод с англ. С. Комаров. — СПб. : Питер, 2003. — 222 с.
288. Шульга М.А. Соціально-політичне управління : Навчальний посібник / М.А. Шульга. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 248 с.
289. Щербинина Н. Г. Теории политического лидерства : Учебное пособие / Н. Г. Щербинина. — М. : Весь Мир, 2004. — 182с.

290. Эндувайт Г. Элиты и развитие : Теория и исследование влияния элит на процессы социально-политического развития / Г. Эндувайт // Зарубежная политическая наука : история и современность. — М., 1990 — Вып. 1. — С. 46-49.
291. Энкельманн Николаус Б. Власть мотивации : Харизма, личность, успех : перевод с нем. / Николаус Б. Энкельманн ; перев. Н. А. Врублевская. — М. : Интерэксперт, 1999 . — 271 с.
292. Юсим М. Формула лидерства : перевод с англ. / Майкл Юсим, С. Э. Борич. — Минск : Попурри, 2006. — 399 с.
293. Як забезпечити гендерну рівність у політиці [Електронний ресурс] // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень — 2007. — № 364. — Режим доступу : http://www.icps.com.ua/files/articles/46/20/nl_ukr_20070521_0364.pdf
294. Ярош О. Б. Гендерний аналіз законодавства України про місцеві вибори / О. Б. Ярош // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — Вип. 1. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — С .50-55.
295. Ярош О. Методологія та поєднання класичних і новітніх методів гендерного аналізу політичних систем / О. Ярош // Методологія політичної науки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Перші методологічні читання) / Укл. В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин. — Львів : ЛНУ, 2010. — С. 36 – 37.
296. Ярская-Смирнова Е. гендерное неравенство в образовании: понятие скрытого учебного плана / Е. Ярская-Смирнова // Гендерные исследования. — 2000. — № 5. — С. 295-301.
297. Bernard L. Introduction to Sociology / L. L. Bernard. — New York : Thomas Y.Crowell Co, 1942. — 1041 p.
298. Burns J. Leadership / J. Burns. — New York : Harper & Row Publishers, Inc., 1978. — 398 p.

299. Diekman A. Dynamic stereotypes of power : perceived change and stability in gender hierarchies / Amanda B. Diekman, Wind Goodfriend, Stephanie Goodwin // *Sex Roles : A Journal of Research*. – February 2004. — Volume 50, Issue 3-4. — Pp. 201-215.
300. Duverger M. Institutions politiques et droit constitutionnel / Maurice Duverger. — P. : Presses universitaires de France, 1966. — 808 p.
301. Gardner J. On Leadership / J. Gardner. — New York : The Free Press, 1990. — 220 p.
302. Gender equality, reconciliation of personal and working life and shared responsibility : Resolution 1921 (2013) / Parliamentary Assembly [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp?FileID=19478&Language=EN>
303. Gilligan C. In a Different Voice : Psychological Theory and Women's Development / Carol Gilligan. — Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1982. — 216 p.
304. Grazia A. de Leaders and Followers / A. de Grazia // *Political Behaviour* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.grazian-archive.com/politics/PolBehavior/C_03.html
305. Halbecq M. L'etat, son autorite', son pouvoir / Michel Halbecq // *These de doctorat*. — P., 1964. — № 5. — P. 625-644.
306. Howd A. Electing Women to Political Office / A. Howd [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.findarticles.com
307. Jennings E. Anatomy of Leadership : princes, heroes, and supermen / E. Jennings. — New York, Harper, 1960. — 256 p.
308. Jennings M. K., Norman Th. Men and Women in Party Elites : Social Roles and Political Resources M. K. Jennings , Th. Norman // *Midwest Journal of Political Science*. — 12 : 1968. — P. 469-492.
309. Lasswell H. Psychopathology of Politics / Harold Lasswell. — New York, Vicing Press, 1960. — 538 p.

310. Lipset S. *Political Man : the social bases of politics* / S. Lipset. — Garden City, NY: Doubleday, 1960. — 432 p.
311. Marsal M. *L'autorite* / Maurice Marsal ; 5ème édition. — P. : PUF, 1975. — 402 p.
312. Pareto V. *The Mind and Society (Trattato di sociologia generale)* / V. Pareto [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.archive.org/stream/mindsocietytratt01pare/mindsocietytratt01pare_djvu.txt
313. Parsons T. *The Social System* / Talcott Parsons. — Glencoe, Illinois : The Free Press, 1955. — 422 p.
314. Salleron L. *Le fondement du pouvoir dans l'entreprise* / Louis Salleron. — Paris : Entreprise moderne d'edition, 1965. — 164 p.
315. Sapiro V. *The Political Integration of Women: roles, socialization, and politics* / V. Sapiro. — Urbana : University of Illinois Press, 1984. — 205 p.
316. Stogdill R. *Handbook of Leadership. A Survey of Theory and Research* / R. Stogdill ; 2nd edition. — NewYork – London : Macmillan USA, 1982. — 800 p.
317. *Teaching with Memories : European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms* / Ed. by Andrea Petö and Berteke Waaldijk. — Galway : Women's Studies Center, National University of Ireland, 2006. — 207 p.: ill.
318. *The Millennium Development Goals Eight Goals for 2015* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.undp.org/content/undp/en/home/mdgoverview.html>
319. Touraine A. *Sociologie de l'action* / A. Touraine. — Paris : Les Editions du Seuil, 1965. — 507 p.
320. *Womanin Decision-making: Report from Greece* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.fczb.de/proekte/wid_db/CoRe/Greece.html